

excavated by V.M. Danylenko makes the field check of his stratigraphic observations impossible. This fact and also slow pass of the new factual data accumulation transfers the accent of the research to the old sources consideration. Finds of vessels are the most informative of them. Usage of formalizing methods in vessels description with consequent analysis of their features combination allows the author to check V.M. Danylenko's division into periods despite the drawbacks of field documentation, lack of stratigraphic contexts and closed complexes, and loss of part of the finds.

Ю.Я. Рассмакін

ПОХОВАННЯ КВІТЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ АБСОЛЮТНОЇ ХРОНОЛОГІЇ

Проаналізовано дев'ять радіовуглецевих дат для так зв. випростаних поховань доби міді та розглянуто просторовий і хронологічний розподіл їх між Доном і Дунаєм.

К л ю ч о в і с л о в а: доба міді, випростані поховання, абсолютна хронологія, територіальний розподіл.

Досі хронологія поховань різних обрядових груп у курганах доби міді степової смуги Північного Причорномор'я вибудовувалася на традиційних засадах — стратиграфії, специфіці супроводу та ін. На кінець 90-х рр. було лише дві ^{14}C дати для поховань з ґрунтових могильників (Дереївка II, поховання 12 і поселення Олександрія, поховання 4—8), та й то сумнівні, особливо щодо останнього поховання з похибкою в 350 р. (Rassamakin 2004, Teil 1, S. 171—172). За перше десятиліття нового тисячоліття ситуація з абсолютним датуванням поховань доби енеоліту поліпшилася, в першу чергу, для групи II, тобто на спині з підігнутими в колінах ногами (Rassamakin 1999, р. 73, Fig. 3, 4; 2011). Тут звернемося до невеликої серії дат ^{14}C для поховань групи I — випростаних, із яких одна публікується вперше¹.

Аналіз ^{14}C дат. Нині маємо дев'ять дат для випростаних поховань (табл.), отриманих у різних лабораторіях. Подамо їх у порядку надходження.

1. Основне поховання 2/3 в кургані біля с. Серетені (Республіка Молдова) на лівому березі р. Прут (Яровой 2000, с. 18).

2. Впускне поховання 17 Олександрівського кургану в Бузько-Дністровському межиріччі. Курган неопублікований. За стислою інфор-

мацією, основними в ньому були усатівські поховання, над якими було впущено випростане поховання 17, а потім — ямної культури. Два усатівські поховання (22 і 35) також датовані (Петренко, Ковалюх 2003, с. 104—106, табл. 4; Videiko, Petrenko 2003, р. 116—117, Table 3²).

3. Впускне поховання 1/8 групи Вертолітне поле з кургану на околиці м. Ростов-на-Дону, на правому березі Дону. Найдавнішим тут було також датоване ранньоеолітичне поховання 12, а випростане поховання 8 залягало між двома пізньоеолітичними похованнями 11 і 7 косянтинівської культури (Житников 2000, с. 88—90; Житников, Жеребилов 2005, с. 84—87, рис. 1, I, 2)³.

4, 5. Поховання 33 і 6 із Тарасової Могили на околиці м. Орхів на лівому березі р. Конка. Вони були основними для двох первинних насипів — IA та IB (Rassamakin 2004, Teil II, S. 10—12; Govedarica u. a. 2006, S. 81, Tab. 1). Поховання 33 безінвентарне (рис. 1), поховання 6 супроводжувалося крем'яним знаряддям на масивній овальній пластині та невеликими мідними обоймами, частина яких з обох боків мала трикутні вирізи (рис. 2).

² В англійському виданні помилково вказано, що дати отримані за кістками, а не деревом із перекриття, як вказано в російськомовній публікації.

³ У публікації описка: вказана дата $2556 \pm 50 \text{ BP}$ замість $4556 \pm 50 \text{ BP}$, але дані калібрації наведені правильно.

¹ Дякую Е. Кайзер за допомогу в датуванні зразків.

Наголосимо на стратиграфічному контексті цих поховань. Під насипом ІА, крім поховання 33, виявлено ще два випростані (34 і 35). Встановити, були вони основними для цього насипу, тобто одночасними з похованням 33, чи впущені сюди, не вдалося, але перший варіант імовірніший.

Під насипом ІБ, окрім поховання 6, виявлені енеолітичні поховання 14 і 8. Перше можна охарактеризувати як у позі напівсидячи із зігнутими та розведеними в колінах ногами (група П-С). У звіті про розкопки воно визначене як впускне в насип ІБ, але без належної аргументації. Поряд з ним було ще одне енеолітичне поховання, нижня частина якого зруйнована значно пізнішим похованням 11 ямної культури, яке порушило частково також край ями поховання 14 (Govedarica u. a. 2006, Abb. 10). Після аналізу даних звіту й дати ^{14}C поховання 14 ($\text{Hd-19715 } 5278 \pm 28 \text{ BP}$) можна вважати найдавнішим серед енеолітичних. Воно було впущене в природне підвищення, пізніше перекрите насипом ІБ, зведеним над похованням 6, а потім пізнішими досипками доби бронзи (Govedarica u. a. 2006, S. 63).

Поховання 8, зважаючи на сліди вузької ями та позицію верхньої частини скелета, з певним сумнівом можна віднести до випростаних. Воно мало частково перекривати поховання 14, але ця частина ями була зруйнована похованням 11 ямної культури. Та в будь-якому разі в насипі ІБ зафіксовано два стратиграфічні горизонти доби енеоліту, датовані ^{14}C (Govedarica u. a. 2006, S. 81—84, 86—93, Abb. 34; Рассамкин 2009, с. 294).

6, 7. Два основні безінвентарні поховання 1/7 і 1/14 курганної групи П біля с. Піщанка на лівому березі р. Самара (Рассамкин 2009, с. 295, табл. 1, 14, 15). Поховання 7 (слабко підігнуті «ромбом» ноги) відноситься до групи П-С, але аналогічні поховання у видовжених ямах і дерев'яних «зрубках» не відрізняються за іншими ознаками від класичних випростаних поховань і розглядаються автором у межах першої поховальної традиції (Rassamakin 2004, Teil I, S. 141, Abb. 29, 7—10; 111). Ще одне основне поховання 6 у цьому кургані належить до групи П-А, тобто на спині з зігнутими в колінах ногами і випростаними вздовж тіла руками, має дату $\text{Ki-15168 } 4940 \pm 70 \text{ BP}$. У насип над трьома основними похованнями 7, 14 і 6 були впущені ще два поховання доби міді, перекриті досипкою, але зруйновані, а наступним впускним було поховання 15 ямної культури. Дата цього поховання є надто давньою ($\text{Ki-15175 } 4630 \pm 60 \text{ BP}$)

з погляду на абсолютні дати цієї культури й потребує перевірки (Рассамкин 2009, с. 295, табл. 1, 14—18; Rassamakin 2011, S. 92, Abb. 9)⁴.

8. Основне безінвентарне поховання 4/4 біля с. Вапнярка на правому березі Великого Аджаликського лиману (Іванова, Ветчинникова 2009, с. 43; Іванова 2010, с. 70, табл.; Іванова, Манзура 2011, с. 243).

9. Основне поховання 14/2 біля м. Кам'янка-Дніпровська на лівому березі р. Білозерка неподалік від її впадіння в Білозерський лиман (рис. 3)⁵. Воно супроводжувалося кам'яним наверхшам кічкаського типу варіанту 1, або «молотком» (Рассамкин 2001; 2004, табл. 1), трьома невеличкими спіральними пронізками із бронзових (Рындина 1998, с. 172) вузьких смужок, скручених у кілька обертів, і низьким циліндром із рожевої вохри (Рассамкин 2000, с. 146, рис. 13, 1—4).

Дати визначені за кістками небіжчиків, під питанням лише поховання з Серетені, тож не можна виключати впливу на результати резервуарного ефекту, що призводить до подавлення дат. Його вплив визначається, насамперед, за вмістом ізотопів $\delta^{13}\text{C}$ і $\delta^{15}\text{N}$ в коллагені кісток. Але такі дані маємо тільки для поховання з Кам'янки-Дніпровської, де значення ізотопу $\delta^{15}\text{N}$ вказує на можливий вплив резервуарного ефекту. А це означає, що поховання могло бути здійснено пізніше. Значення резервуарного ефекту перевіряють через датування зразків з інших матеріалів — дерева, кісток тварин і органічних решток. Розбіжності між отриманою та «реальною» датами, як показують останні дослідження поховань доби неоліту—бронзи від Дніпра до Волги та Північного Кавказу, можуть сягати кількох сотень років (Шишлина 2010; 2010а; Шишлина и др. 2006; Lillie et al. 2009; Shishlina et al. 2009, р. 495—498). Оскільки таких можливостей у нас немає, важливими є суто археологічні методи перевірки коректності дат.

Перший — це контекст залягання датованого поховання в стратифікованому кургані, коли чітко визначено раніші за нього та наступні поховання, які також датовані ^{14}C або, в

⁴ Матеріали неопубліковані. Висловлюю щире подяку авторам розкопок В.А. Ромашко та Д.Л. Тесленко за надану інформацію. Можливо, на дату поховання 15 міг вплинути резервуарний ефект.

⁵ Передані для датування кілька фрагментів кісток із ще одного випростаного поховання 8/15 з цієї групи курганів, де виявлені, крім згаданих, ще два кургани з енеолітичними похованнями, виявилися за вмістом коллагену недостатніми для визначення дати.

Таблиця. ¹⁴C дати випростаних поховань доби енеоліту

№	Пункт	Лабор. №	Проба	Дата (BP)	Дата (BC) OxCal 3.10	Публікація
Дніпро—Самара						
1	с. Піщанка, Новомосковський р-н, Дніпропетровська обл., група II, поховання 1/7	Ki-15169	кістка людини	4880 ± 70	68.2 % probability 3770 (62.3 %) 3630 3560 (5.9 %) 3530 95.4 % probability 3950 (95.4 %) 3500	Рассамакин 2009; Rassa- makin 2011
2	с. Піщанка, група II, поховання 1/14	Ki-15172	кістка людини	4890 ± 60	68.2 % probability 3760 (68.2 %) 3630 95.4 % probability 3800 (85.0 %) 3620 3600 (10.4 %) 3520	Там само
Дніпро—Конка						
3	м. Орхів, Запорізька обл., Тарасова Могила, поховання 6	Hd- 19429	кістка людини	4673 ± 44	68.2 % probability 3520 (68.2 %) 3370 95.4 % probability 3630 (10.2 %) 3580 3530 (85.2 %) 3360	Govedarica et al. 2006, S. 84, Tab. 1
4	м. Орхів, Тарасова Могила, поховання 33	Hd- 18822	кістка людини	4460 ± 30	68.2 % probability 3330 (39.2 %) 3210 3180 (4.1 %) 3160 3120 (12.9 %) 3080 3060 (12.0 %) 3020 95.4 % probability 3340 (95.4 %) 3020	Там само
5	м. Кам'янка-Дніпровська, Запорізька обл., курган 14, пох. 2	OxA- 23083	кістка людини	4556 ± 30 δ13C – 19.27 δ15N +13.1	68.2 % probability 3370 (30.4 %) 3330 3220 (19.9 %) 3180 3160 (17.9 %) 3120 95.4 % probability 3370 (39.3 %) 3260 3240 (56.1 %) 3100	
Нижній Дон (правий берег)						
6	м. Ростов-на-Дону, група Верголітне поле, курган 1, поховання 8	Vln-5530	кістка людини	4556 ± 50	68.2 % probability 3370 (22.2 %) 3320 3280 (1.2 %) 3260 3240 (44.8 %) 3110 95.4 % probability 3500 (5.7 %) 3450 3380 (75.9 %) 3090	Житников, Же- ребилов 2005
Прут (лівий берег)						
7	с. Серетені, Хінчештський р-н, Республіка Молдова, курган 2, поховання 3	LY-2477	?	4530±40	68.2 % probability 3360 (15.9 %) 3320 3280 (1.7 %) 3260 3240 (50.5 %) 3110 95.4 % probability 3370 (95.4 %) 3090	Яровой 2000
Лимани між Південим Бугом і Дністром						
8	с. Вапнярка, Комінтернівський р-н, Одеська обл., курган 4, поховання 4	Ki-15013	кістка людини	4100 ± 80	68.2 % probability 2870 (15.5 %) 2800 2760 (50.1 %) 2560 2520 (2.7 %) 2500 95.4 % probability 2880 (95.4 %) 2480	Іванова 2010
9	с. Олександрівка, Овідіопольський р-н, Одеська обл., курган Олександрівський, поховання 17	Ki-9526	кістка людини	4010 ± 60	68.2 % probability 2620 (68.2 %) 2460 95.4 % probability 2900 (4.9 %) 2800 2750 (90.5 %) 2300	Петренко, Ковалюх 2003; Videiko, Pet- renko 2003

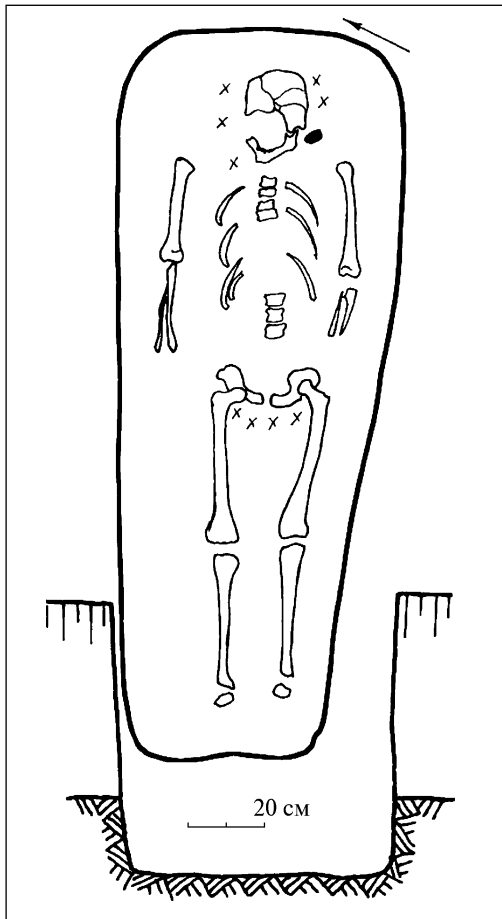

Рис. 1. Оріхів, Тарасова Могила, поховання 33 (за: Govedarica u. a. 2006)

крайньому разі, недатовані, але з чіткою культурною чи відносною хронологічною позицією, що дозволяє зіставити поховання та скористатися датами ^{14}C якихось явищ чи культур. Але в наведених курганах не маємо жодної «ідеальної» стратиграфічної послідовності датованих поховань за двома винятками і то з певними застереженнями.

Перший — це Тарасова Могила, хоча найдавніше поховання 14 було визначене не за стратиграфічною позицією, а датою ^{14}C . Можливо, реконструйована пряма стратиграфія між цим похованням і напівзруйнованим похованням 8 відображає їхню послідовність, але, згідно з каліброваними датами, хронологічний розрив між ними досить значний, що свідчить про належність їх до різних періодів доби міді, а саме до так зв. «хіатусу» між раннім і середнім енеолітом і до перехідного часу від середнього до пізнього енеоліту (Govedarica u. a. 2006, S. 86–93, Abb. 34; Рассамакін 2009, с. 294–295; Рассамакін 2011, S. 85–92). До останнього відноситься й поховання в кургані

ІА, але дата поховання 33 раніша за дату поховання 6 настільки, що їхні інтервали після калібрації не перетинаються (рис. 4). Тобто, курган ІА з похованнями 33, 34 і 35 був споруджений пізніше за курган ІБ, хоча часову відстань між ними визначити складно. З погляду на те, що поховання 6 дитяче (7–15 років), а поховання 33 — молодої жінки (без точнішого визначення віку), можна висловити сумнів щодо значного впливу резервуарного ефекту на дати на відміну від поховання 14 — чоловіка 40–45 років (Govedarica u. a. 2006, S. 66, 70, 79).

Що стосується датованих поховань доби ранньої бронзи Тарасової Могили, а саме, поховання 11 ямної культури (Hd-19931 4148 \pm 26 BP), яке перетнуло поховання 14 і 8, а також поховань 36 (Hd-19421 4106 \pm 25 BP) і 16 (Hd-19355 4096 \pm 23 BP) ранньокатакомбного типу (Govedarica u. a. 2006, S. 84–85, Tab. 1), то вони стратиграфічно суттєво віддалені від енеолітичних і завершують у кургані колонку поховань ранньої бронзи. Важливішою тут була б дата найранішого поховання 29 ямної культури, яке було влаштоване між енеолітичними курганами ІА та ІБ і насип над яким перекрив їх (Govedarica u. a. 2006, S. 84, Abb. 26), але воно недатоване.

Другий випадок — курган 1 групи Вертолітне поле на околиці м. Ростова-на-Дону. Його матеріали опубліковані вибірково — лише чотири найдавніші поховання доби міді та опис загальної стратиграфії, тож не зрозуміло, над якими саме енеолітичними похованнями були зведені перший і другий насипи з чотирьох, указаних в опублікованих версіях стратиграфії. У першій публікації перший насип, оточений кромлехом і ровом, пов'язувався з похованням 11 косянтинівської культури (Житников 2000, с. 89). Її особливістю є наявність і місцевих степових, і майкопсько-новосвободненських матеріалів, а за ознаками обряду вона наслідує традиції раннього енеоліту, тобто позу на спині зі складеними на животі або тазі руками та зігнутими в колінах ногами (група П-Б). Саме такі поховання починають супроводжуватися складними спорудами з кромлехами та ровами.

Зважаючи на наведені глибини, датоване випростане поховання 8 розміщувалося за 0,45–0,51 м над похованням 11 (Житников, Жеребилов 2005, рис. 1, I, 3). Якщо загальна висота кургану була 4,04 м (від вершини природного підвищення в основі кургану? — Ю. Р.), а висота першого насипу — 0,55 м (0,70 м у першій публікації), то поховання було впушене в пер-

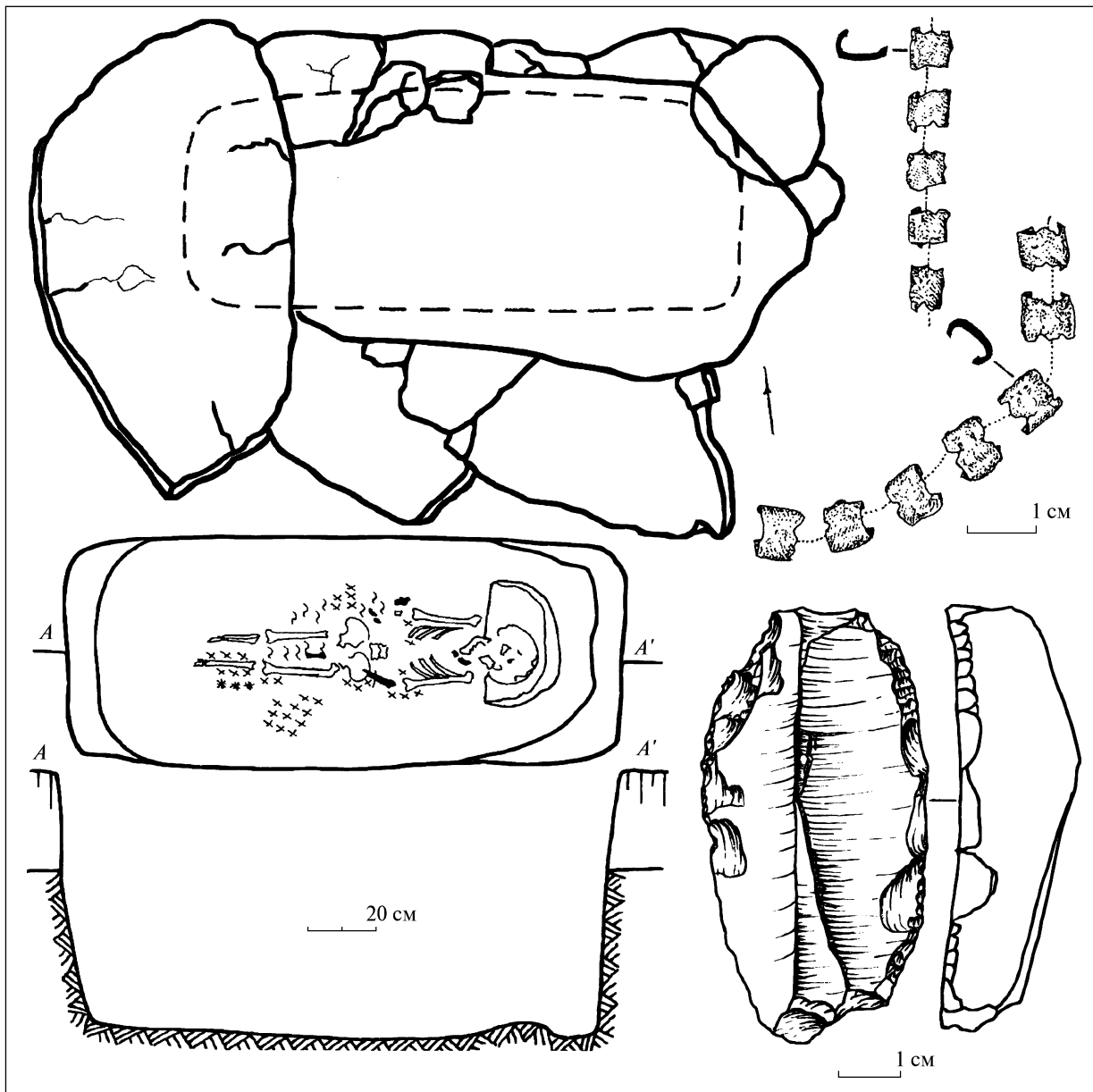

Рис. 2. Оріхів, Тарасова Могила, поховання 6 (за: Govedarica u. a. 2006)

ший насип на незначну глибину (3,76—3,86 м від 0). Тоді, очевидно, саме воно було перекрите другим насипом з кам'яною крепідією заввишки 2,2 м і діаметром 23,5 м, а наступне поховання 7 частково просіло над похованням 8. Його глибина (3,16—3,18 м від 0) вказує, що це поховання могли впустити не раніше зведення другого насипу. Таке припущення доречно з погляду на незрозумілий за публікаціями зв'язок першого та другого насипів з цими трьома похованнями в центрі першого насипу, послідовність яких визначається прямою стратиграфією (Житников 2000, с. 89).

Дата ^{14}C поховання 8 загалом узгоджується з його стратиграфічною позицією між дво-

ма похованнями косянтинівської культури, а через неї — і з датуванням пізньомайкопсько-новосвободненських пам'яток (див., приміром: Кореневский 2004, с. 64—70; 2008, с. 84—92). Стосовно найдавнішого поховання 12 з сімома черепами та двома «пакетами» довгих кісток у ямі, заповненій сумішшю гумусу та червоної вохри, то невстановлена під час розкопок стратиграфічна його позиція нагадує ситуацію з похованням 14 у Тарасовій Могилі. Спершу його віднесли до часу описаних поховань косянтинівської культури (Житников 2000, с. 90), а в наступній публікації визначили як «новодонилівсько-азово-дніпровське» (? — Ю. Р.), тобто датували раннім енеолітом.

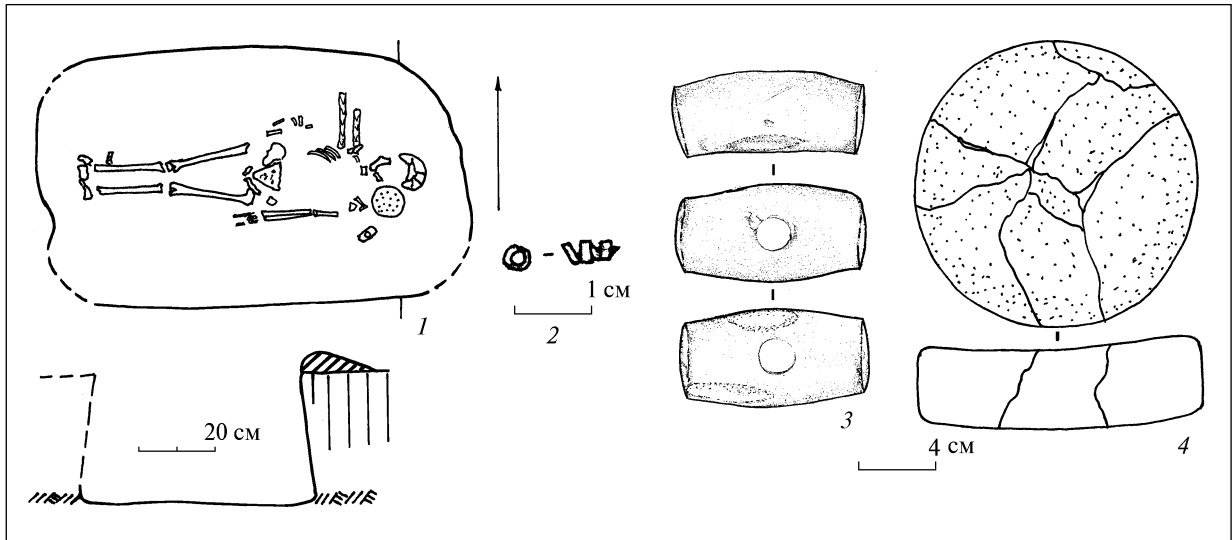

Рис. 3. Кам'янка-Дніпровська, курган 14, поховання 2

Atmospheric data from Reimer et al (2004); OxCal v3.10 Bronk Ramsey (2005); cub r:5 sd:12 prob usp[chron]

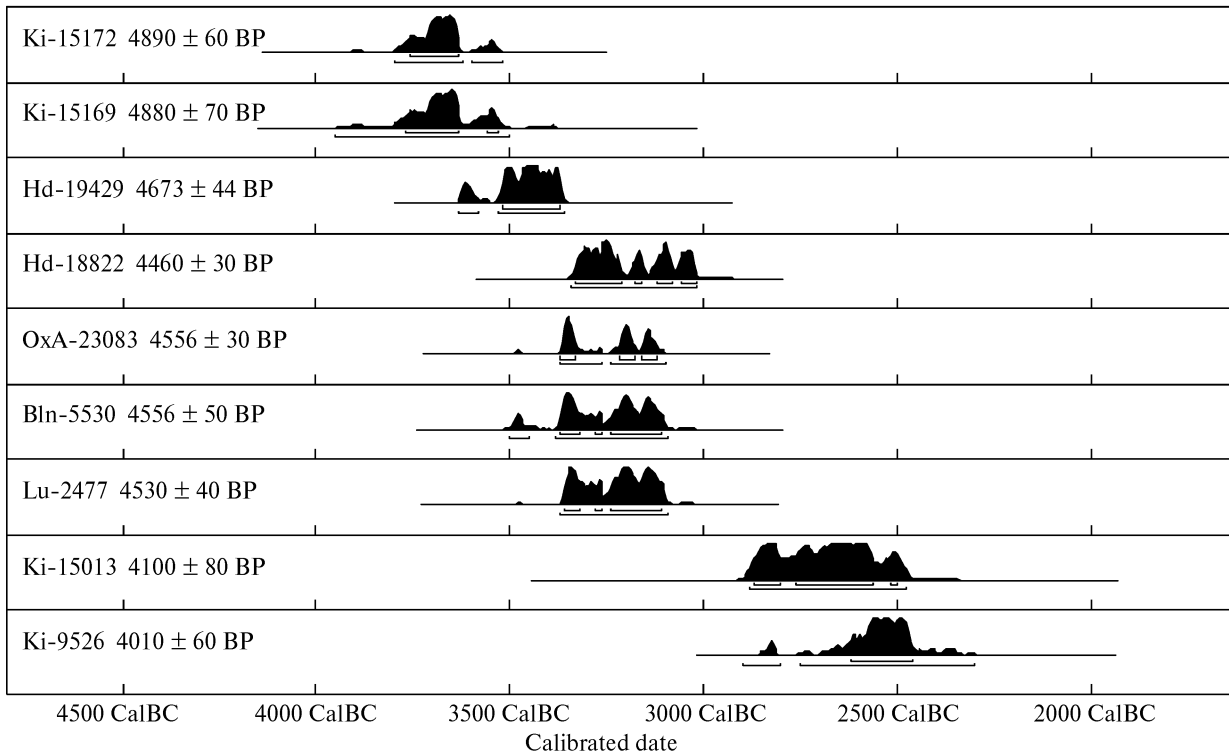

Рис. 4. ^{14}C дати випростаних поховань

Для нього теж маємо ^{14}C дату — ИГАН-2516 5180 ± 100 BP (Житников, Жеребилов 2005, с. 87)⁶, дуже близьку до дати поховання 14 Тарасової Могили, в якому один із двох кістяків був розчленований (Govedarica u. a. 2006, S. 70). Тож, очевидно, поховання 12 було впу-

шене в природне підвищення заввишки приблизно 0,4 м (Житников, Жеребилов 2005, с. 84) задовго до зведення першого насипу, як і в Тарасовій Могилі.

Зважаючи на наш аналіз, дати ^{14}C енеолітичних поховань з Тарасової Могили та кургану 1 групи Вертолітне поле загалом постають досить коректними. Наголосимо, що розглянуті приклади добре відображають хроноло-

⁶ У публікації замість дати 5180 ± 50 BP вказано 3180 ± 100 BP, але дані калібрації наведені правильно.

гічне співвідношення поховань двох періодів доби міді, а саме, раннього та середнього, що засвідчують нещодавно отримані дати для різних груп енеолітичних поховань (Рассамакин 2009; Rassamakin 2011, Abb. 13).

Другий метод перевірки коректності дат — наявність у супроводі поховань речей з визначеною хронологічною позицією, тобто таких, що мають аналогії, зокрема й у датованих методам ^{14}C комплексах інших культур. У цьому сенсі важливе місце посідає поховання 14/2 біля м. Кам'янка-Дніпровська з наверхшам кічкаського типу (рис. 3, 3). Такі речі мають чітку хронологічну позицію, оскільки знайдені в контексті матеріалів Трипілля С/2, а один — у похованні з доволі пізнім майкопсько-новосвободненським інвентарем (Рассамакин 2004).

Зокрема, п'ять із 16 виробів (два «молотки» та три «молотки-клевіці») походять із тілопальних поховань Софіївського та Червонохутірського пізньотрипільських могильників софіївської локальної групи в Середньому Подніпров'ї (Рассамакин 2004, рис. 1). Для цих цвинтарів маємо шість ^{14}C дат і ще дві — для Завалівського могильника тієї ж локальної групи (Kovalyukh, Videiko, Skripkin 1995, p. 138, Tabl. 1). Вони порівняно з датою поховання з Кам'янки-Дніпровської значно молодші, оскільки вкладаються між $4320 \pm 70 \text{ BP}$ і $4140 \pm 110 \text{ BP}$, тобто за достовірності 68,2 % ($\delta 1$) припадають на кінець IV тис. і навіть здебільшого на першу чверть чи навіть першу третину III тис. до н. е. в той час як дата поховання з Кам'янки-Дніпровської дає межі 3370—3120 BC (рис. 5).

Деякі дати для трипільських поселень (Videiko 1999) періоду С/2 лісостепової смуги між Дніпром і Прутом (Цвіклівці, Сандраки, Вільховець) близькі до дат могильників софіївської групи, але календарні інших (Жванець, Троянів, Городськ) частково перехрещуються з інтервалами для поховання з Кам'янки-Дніпровської. Найвиразнішим прикладом є поселення Шарин Черкаської обл. на р. Ятрань, яке має сім дат від 4670 ± 80 до $4520 \pm 70 \text{ BP}$ (Rassamakin 2012, p. 29—35, Fig. 2, 14—16; Tabl. 2, 5).

З іншого боку, пам'ятки степової смуги, зокрема датовані поховання з трипільським посудом періоду С/2 в курганах (Катаржино 1/10, Серетені 4/8), і частина дат поселення Маяки узгоджуються з датою поховання з Кам'янки-Дніпровської (Rassamakin 2012, Fig. 2, 12, 13; Tabl. 2, 5), так само, як і з датами поховання 33 з Тарасової Могили, поховання 1/8 групи Вертолітне поле та Серетені 2/3. Але зазначимо, що в похованні з Кам'янки-Дніпровської,

крім наверхшам, виявлено три спіральні пронизки з арсенової бронзи, яка за хімічним складом найбільше схожа до усатівських бронз у межах першої фази ЦМП доби ранньої бронзи (Рындина 1998, с. 172).

Але біля Кам'янки-Дніпровської в енеолітичному напівзруйнованому похованні 2 кургану 12, сусіднього з курганом 14, знайдено не бронзові, а мідні вироби (Рассамакин 2000, с. 144—146, рис. 12), які близькі за хімічним складом до виробів середньотрипільського осередку металовиробництва часів від Трипілля В/1—В/2 до С/1 і вписуються в спектр геохімічних груп міді другої фази БКМП. На цій підставі Н.В. Риндіна відносить поховання 14/2 до ранішого горизонту ніж поховання 12/2 вказаної курганної групи (Рындина 1998, с. 171—172). Автор цієї статті раніше не виключав певний елемент випадковості в такому суттєвому хронологічному розмежуванні однокультурних поховань однієї компактної групи курганів (Рассамакин 2000, с. 173—174, прим. 35), але, як показує приклад з випростаними похованнями 6 і 33 під поряд спорудженими курганами ІБ і ІА Тарасової Могили, такі розбіжності в датах можливі. Тут раніше поховання 6 може припадати на кінець Трипілля С/1, а поховання 33 — на час Трипілля С/2 (Govedarica u. a. 2006, S. 89)⁷. Не виключено, що аналогічну ситуацію маємо й для енеолітичних курганів біля Кам'янки-Дніпровської.

У всякому разі віднесення поховання 14/2 до часу Трипілля С/2 не викликає сумнівів що за бронзовими прикрасами й наверхшам кічкаського типу, що за датою ^{14}C . Але виникає запитання, чому його дата так суттєво відрізняється від датування могильників софіївського типу, хоча насправді через такі специфічні вироби як наверхшам кічкаського типу вони мають бути відносно синхронними? Виходить, що, згідно з календарними датами, наверхшам спочатку мали побутувати в культурному середовищі степової смуги, представленою випростаними похованнями, а потім — у софіївській локальній групі, що дуже сумнівно. Якщо ж припустити, що на дату поховання з Кам'янки-Дніпровської міг вплинути резервуарний ефект з погляду на співвідношення ізотопів $\delta^{13}\text{C}$ і $\delta^{15}\text{N}$, то «реальна» дата могла бути молодшою. Але тоді виникає інша проблема. На прикладі перевірки дат поховань обох Хвалинських могильників встановлено, що розбіжності між датами за кістками

⁷ Спектральний і металографічний аналізи металевих об'єктів із поховання 6 не здійснені.

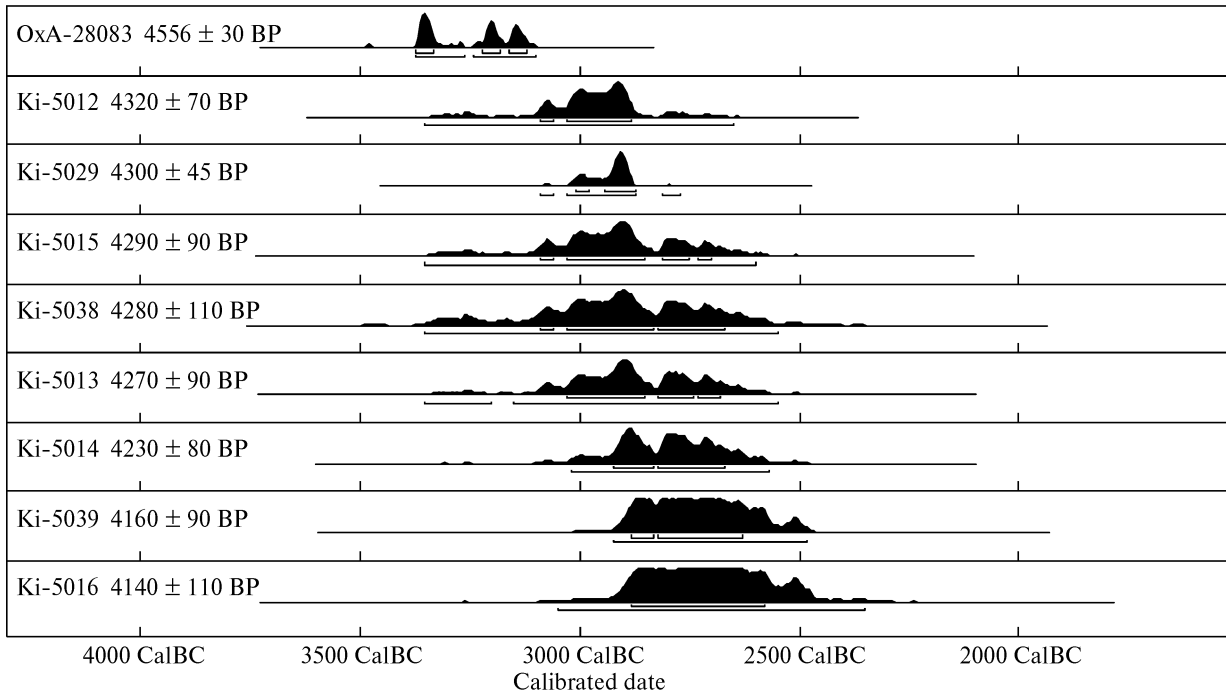

Рис. 5. Зіставлення ^{14}C дат поховання з Кам'янки-Дніпровської та поховань софіївської локальної групи Трипілля С I

людей і за кісткою вівці сягають 300—350 років (Шишлина и др. 2006, с. 138—139), хоча остання дата отримана для ще недатованого за кісткою людини поховання.

Якщо гіпотетично застосувати навіть меншу поправку для дати з Кам'янки-Дніпровської, то, по суті, матимемо таку само, що й для багатьох поховань ямної культури з того ж і сусідніх степових регіонів, визначених за деревом і кістками людей (Görsdorf, Rassamakin, Häusler 2004; Rassamakin, Nikolova 2008, S. 60—67; Nikolova, Kaiser 2009, Tab. 1). Але це суперечить археологічним даним або ж ми повинні ставити під сумнів абсолютну хронологічну шкалу степових поховань від доби міді до пізньої бронзи, ^{14}C дати яких отримані за кістками людей, але без перевірки можливого впливу резервуарного ефекту.

Територіальний розподіл ^{14}C дат. На початок 1999 р. автор мав інформацію про 337 випростаних поховань із 213 курганів і окреслив територію їхнього поширення (Rassamakin 2000, рис. 26; Rassamakin 2004, Teil II, Katalog, 16, 17; Abb. 4). Нині кількість таких поховань зростає за рахунок нових досліджень курганів, а також подальшого вивчення архівних джерел⁸. Тож дев'ять дат ^{14}C для такого масиву поховань за-

мало, але важливо, що вони є для всіх регіонів їхнього розповсюдження.

У свій час автор запропонував розглядати масив енеолітичних поховань за певними територіями, які прив'язав до басейнів річок. У Подніпров'ї — це Лівобережна та Правобережно-Інгулецька групи; у Приазов'ї — Молочанська; в Побужжі — Буго-Інгульська. Намічені також групи на Сіверському Дінці, в Подонні та Дністро-Дунайському межиріччі. Такий розподіл уможливив визначити спільні риси обряду та його локальні відмінності⁹. Водночас автор зазначав, що центром поширення випростаних поховань було (на той момент), безперечно, Подніпров'я в межах Лівобережної та Правобережно-Інгулецької груп (Rassamakin 1991, с. 68). Саме за територіальним принципом був організований каталог і здійснено аналіз випростаних поховань (Rassamakin 2004, Teil II), а заодно окреслено ядро поширення пам'яток і ближня та дальня периферійні зони, хай і без чітких кордонів між ними (рис. 6).

Розбіжність між ядром і ближньою периферією визначається найперше за різною концентрацією курганів і кількістю в них поховань за збереження в зоні ближньої периферії характерних рис обряду й типових для поховань ядра категорій інвентарю, зокрема мід-

⁸ Автор має інформацію про 28 таких курганів, деякі з них містили по два, три або чотири основні випростані поховання, але не всі пам'ятки опубліковані.

⁹ До такого підходу приєдналась І.Ф. Ковальова (2002).

Рис. 6. Локалізація курганів з випростаними похованнями. Датовані поховання: 1 — Серетень; 2 — Олександрівський курган; 3 — Ростов-на-Дону, Вертолiтне поле; 4, 5 — Орiхiв, Тарасова Могила; 6, 7 — Піщанка; 8 — Вапнярка; 9 — Кам'янка-Дніпровська

них прикрас, специфічних кістяних пронизок з трикутними боковими вирізами чи без них, формованих шматків рожевої вохри та ін. Водночас спостерігається, наприклад, зменшення кількості випростаних поховань під одним насипом. У ядрі вони в окремих випадках сягають п'яти—семи (Rassamakin 2004, Teil I, S. 30—33, Tab. 24), натомість у ближній периферії фіксуються в курганах у контексті інших груп енеолітичних поховань, зокрема II-A, III-A та III-B, і не тільки як основні, але й як впускні.

Зона ядра охоплює на Лівобережжі Дніпра територію між Орiллю та Самарою, а на Правобережжі доходить приблизно до р. Базавлук. Зона ближньої периферії лежить південніше вздовж Дніпра та на заході сягає Інгульця, а на сході — басейну Сiверського Дiнця. Очевидно, до неї відносяться також поховання на південному сході до Кальміусу (рис. 6).

Зона дальньої периферії на заході та південному заході розпочинається від Інгула та Південного Бугу й доходить до Нижнього Дунаю та Пруту. На південному сході вона ледь фіксується за похованнями на Нижньому Дону. В цій зоні вкрай рiдко проявляються типові особливості обрядової практики, притаманні ядру та ближній периферії, тож визначальною є тільки випростана поза похованого. Нові матеріали підтверджують такий розподіл. Окрім того, завдяки новітнім дослідженням (Супруненко,

Шерстюк 2011, с. 321—326; Супруненко 2012, с. 96—102) поступово окреслюється й ближня периферія на північ від Орiлі вздовж Дніпра та його приток — Ворскли, Псла й Сули.

Але такий територіальний розподіл окреслено без хронологічного розмежування випростаних поховань на ранній і пізній горизонти, оскільки для того бракує надійних критеріїв за винятком поховань, що супроводжувалися наверхами кічкаського типу, статуетками серезліївського типу чи певними зразками посуду. Ці речі надійно окреслюють лише пізній горизонт поховань, більшість яких тяжіє до ближньої периферії (навіть з наверхами) або ж локалізовані в ній. Найперше це стосується Правобережжя Дніпра. Тож проблема полягає у визначенні випростаних поховань раннього горизонту. У цьому сенсі інтерес становить розподіл дат ^{14}C , які маємо для всіх зон, крім північної. Дати поховань із Піщанки представляють ядро, з Орiхова та Кам'янки-Дніпровської — ближню периферію, а з Ростова-на-Дону, Серетені, Олександрівки та Вапнярки — дальню периферію.

Логічно припустити, що найдавніші поховання мають бути представлені саме в ядрі, звідки обряд поширювався врізнобіч. Тож досить ранні дати поховань 7 і 14 (табл., № 1, 2) разом з датою третього основного, але скорченого на спині поховання в кургані біля с. Пі-

шанка постають цілком закономірними та відповідають абсолютній хронології середнього енеоліту причорноморської степової смуги (Rassamakin 2011, S. 88—92). Вони підтверджують можливість синхронізувати ранній горизонт випростаних поховань із Трипіллям С/1, на що раніше вказували окремі знахідки в похованнях, зокрема невеликі горщики, що загальними рисами та орнаментом нагадують посуд дереївського типу, наприклад, із поховань у курганах біля с. Млинок і м. Кіровоград (Rassamakin 2000, с. 156—157, рис. 14, 1, 2, 4; Rassamakin 2004, Teil I, S. 149—151), а також посудина з поховання в кургані біля с. Вищитарасівка (рис. 7), що імітує біконічні типи для Трипілля С/1 і С/1—С/2 кубки (Николова, Rassamakin 1985, с. 43, рис. 9, 5; Rassamakin 2004, Teil I, S. 143—151).

Дискусійним є походження та датування імпортової чаші на конічній порожнистій ніжці з поховання біля с. Орлик (рис. 8). Напряму пошуку аналогій цій чаші було окреслено культурами Карпатського басейну, зокрема пізнього етапу лендельської культури (Лугова, Rassamakin 1985, с. 55). Оскільки конкретніше ситуацію з'ясувати не вдалося, то надалі автор лише констатував можливість датувати це поховання часом не раніше Трипілля С/1 (Rassamakin 2000, с. 160; Rassamakin 2004, Teil I, S. 149).

Нещодавно досить стисло, але з погляду нинішнього культурно-хронологічного поділу культур Карпатського регіону, свою версію висловив Т.М. Ткачук. Він відніс чашу з Орлика до імпорту пізньої класичної фази культури Малиця, датованої між 4500 і 4100 ВС, яка, своєю чергою, зіставляється з часом між Трипіллям В/1 і В/2, а, можливо, навіть з початком Трипілля В/2 (Ткачук 2007, р. 250). Але перевірка посилок на згадані ним поховання з Ольшаниці й Тарговіско не переконує в тому. Посуд зближує лише те, що це чаші на порожнистій ніжці, розповсюджені в культурах Карпатського басейну¹⁰. Говорячи про знахідку з Орлика, слід враховувати деталі оформлення вінець і денця, технологічні особливості — товщину стінок, розміри, ангобовану поверхню та специфічні візуально визначені домішки кварциту й вапняку. Т.М. Ткачук припустився кількох неточностей (там само). По-перше, с. Орлик

¹⁰ Автор ознайомився з поховальним комплексом з Тарговіско на виставці в Державному археологічному музеї у Варшаві, на якій демонструвалися результати розкопок на будівництві автостради А-4, і переконався, що ті чаші зовсім інші ніж із Орлика, але не може навести їх, оскільки вони неопубліковані.

розміщене не на правому березі Дніпра, а на лівому березі Ворскли — лівої притоки Дніпра; по-друге, це лісостепова, а не степова смуга; по-третє, ми шукали аналогії чаші з Орлика не в тисаполгарській культурі, а в лендельській на рівні тогочасного її вивчення.

Повертаючись до ¹⁴С дат для поховань з Піщанки, бачимо, що вони знаходяться в межах датування Трипілля С/1. Це добре видно, зокрема, за датами поселення-гіганта Тальянки, нещодавно доповнених даними для площадок 40—43 (Rassamakin, Menotti 2011, р. 651—653, Tabl. 2). Зважаючи на це, дивно є відсутність у випростаних похованнях трипільських імпорту, зокрема кераміки, на противагу похованням інших енеолітичних груп, в яких трапився розписний посуд Трипілля В/2—С/1, С/1 і С/1—С/2. Така ситуація ще зрозуміла для території на схід від Дніпра, зокрема Орільсько-Самарського межиріччя, але немає поховань з трипільськими імпортами й на Дніпровському Правобережжі, а також західніше, в зонах близької та дальньої периферії — на Південному Бузі та Дністрі. І це, наприклад, на тлі функціонування раннього горизонту так зв. постмаріупольського осередку металообробки, який виділила Н.В. Риндіна і виробі з якого близькі до середньотрипільського металообробного осередку, що функціонував від етапів В/1—В/2 до С/1, а також до металу з угорських і румунських рудних джерел Трансильванії (Рындина 1998, с. 170—179). Більшість із проаналізованих мідних знахідок раннього горизонту (там само, с. 172, табл. 72) концентрується в ядрі поширення поховань, зокрема в Орільсько-Самарському межиріччі, та іноді в прилеглий до ядра ближній периферії, як мідні речі з Кам'янки-Дніпровської¹¹. Дев'ять із 46 знахідок Н.В. Риндіна розглядає як імпорту із середньотрипільського осередку металообробки, а інші вважає виготовленими в гіпотетичних придніпровських майстернях, де імітували якісніші трипільські речі за рахунок не тільки привнесення ззовні сировинної міді, але й досвіду металообробки, переданого через контакти між майстрами (Рындина 1998, с. 176—179). Але досі для раннього горизонту не простежено якихось контактів з Трипіллям за винятком імітації кубка з Тарасівки. Очевидно, межу цього раннього періоду, синхронного з Трипіллям С/1 або ж з переходом до Три-

¹¹ Карту розповсюдження випростаних поховань з металевими знахідками та статистику металевих речей див.: Rassamakin 2004, Teil I, S. 69—73, Abb. 560.

Рис. 7. Вищетарасівка, курган 79. Горщик з поховання 13 (фото Г.І. Лисенка)

пілля С/2, окреслює дата поховання 6 з Тарасової Могили (табл., № 3), а наступні чотири вказують уже на час Трипілля С/2, можливо, на його початок (табл., № 4—7).

Датовані поховання представлені в ближній периферії — Тарасова Могила, поховання 33 і Кам'янка-Дніпровська та дальній — Ростова-Дону, Вертолiтне поле та Серетені (табл., № 4—7). Ці дати знаходяться в межах одного інтервалу та утворюють окремий «стовпчик» (рис. 4).

Найпізніші дві дати стосуються поховань дальньої південно-західної периферії в приморській смузі між Південним Бугом і Дністром (табл., № 8, 9) і суттєво відрізняються від двох попередніх груп, збігаючись з датуванням поховань ямної культури. З погляду на риси поховань, обидві дати сумнівні, навіть зважаючи на їхній периферійний статус. До публікації складно щось сказати про поховання в Олександрівці, але поховання 4/4 у Вапнярці не відрізняється від енеолітичних поховань цієї групи в приморській зоні Дністро-Дунайського межиріччя, де практично відсутні характерні обрядові риси поховань ядра та ближньої периферії. На це звернули увагу й автори публікації, вказавши на невідповідність між обрядом цього поховання та його пізньою ¹⁴С да-

Рис. 8. Орлик, курган 2. Ваза з поховання 1 (фото Г.І. Лисенка)

тою та висловивши сумнів щодо її коректності (Иванова, Манзура 2011, с. 245—246).

У цьому регіоні випростані поховання нечисленні. На 1999 р. автор оперував 18 похованнями із 17 курганів, оминаючи сумнівні з розкопок 60-х рр. (Rassamakin 2004, Teil II, S. 60—63). Інші дослідники нараховували 22—23 поховання (Субботин 1991; Субботин, Субботин, Островерхов 2000, с. 90), 32 чи 31 (Яровой 2000, с. 15; Манзура 2010, рис. 1). Є різні погляди щодо цих поховань у Дністро-Дунайському або, ширше, в Карпато-Дністровському регіоні — від визнання їх за окрему культурну групу до віднесення до різних за часом культур¹².

¹² Історіографію вивчення випростаних енеолітичних поховань регіону див.: Rassamakin 2004, Teil I, S. 6—9.

Тут слід наголосити на кількох аспектах. По-перше, немає підстав датувати випростані поховання в курганах указанного регіону ранньонеолітичним часом, тобто синхронізувати їх з такими відомими пам'ятками як Суворово та Кайнари, а тим паче включати їх до так зв. локальної суворовської групи, що нещодавно знову озвучив І.В. Манзура (Манзура 2010, с. 39—41), який запропонував використати форму могили як хронологічний показник. До найраніших, на його думку, відносяться поховання в широких овальних ямах, до пізніших — у вузьких, як правило, прямокутних ямах, а найпізніші здійснені в прямокутній великій ямі та датуються добою ранньої бронзи, тобто відносяться чи то до ямної культури, чи до її часу (Манзура 2010, с. 36—42), на чому наголошувалося й раніше (Levički, Manzura, Demcenko 1996, р. 60). Підхід з урахуванням форми та пропорцій могили, але стосовно тільки енеолітичних поховань, був використаний нами для хронологічного впорядкування поховань Правобережжя Дніпра (Николова, Рассамакін 1985), але не виправдав себе (Rassamakin 1999, р. 116). Загалом І.В. Манзура жодних суттєвих доказів для періодизації поховань не наводить, як і щодо припущення про місцеву підоснову формування цієї локальної групи (Манзура 2010, с. 44). Наведені дослідником приклади стратиграфії також нічого не доводять, оскільки для датування раннім енеолітом використано знахідки, що ніби-то супроводжували випростане поховання з Лунгоч-Фундень, хоча сам І.В. Манзура сумнівається в тому та не виключає пози скорчено на спині (Манзура 2010, с. 40, прим. 1).

Другий випадок — Арциз, поховання 1/17, де біля випростаного поховання була нібито дископодібна прикраса зі стулки мушлі (а такі дійсно характерні для раннього енеоліту), спростував В.Г. Петренко (Петренко 2009, прим. 1), через що І.В. Манзура засумнівався в його енеолітичному віці, зокрема, й через впускний характер (Манзура 2010, с. 38).

Інша проблема полягає в датуванні випростаних поховань добою ранньої бронзи. Такі поховання відмічені тільки в Дністро-Дунайському регіоні (Манзура 2010, с. 41) і їх включають у загальну добірку. З погляду на нечисленні приклади є два аспекти цієї проблеми, а саме, визначення стратиграфічної позиції таких поховань відносно поховань ямної культури, а в окремих випадках — і достовірності трактування пози небіжчиків. Здебільшого маємо дуже суперечливу інформацію. Зокрема, в одній

публікації (Субботин, Субботин, Островерхов 2000, с. 93) подано приклади, коли випростані поховання впущені в курган з того само рівня, що й ямної культури (Білолісся, курган 11; Новоселиця, курган 19 і Холмське, курган 1), а також такі, коли випростані поховання були впущені після захоронень ямної культури (Болград, курган 1; Лиман, курган 2; Трапівка, курган 4 та Новоградівка, курган 3¹³).

Проблема стратиграфії курганів біля Новоселиці та Холмського вже розглядалася (Rassamakin 2004, Teil II, S. 134—135), так само викликає сумнів і стратиграфія кургану біля Болграда (Манзура 2010, с. 39). Що ж до кургану 11 біля с. Білолісся, то рівень впуску випростаного поховання 2 чітко не зафіксований на відміну від ямного поховання 3, яке потрапило в профіль центральної бровки (Субботин, Дворянинов 1980, с. 58—63; Субботин, Дзиговський, Островерхов 1998, с. 105—112, рис. 40). Останнє дійсно впущене зі схилу першого насипу доби середнього чи пізнього енеоліту¹⁴. Але дивує на профілі лінія першого насипу, що перекидає яму поховання. Такі випадки відомі для поховань, які не перекидали насипом. Не зрозуміло також, чому поза кістяка, зважаючи на його збереженість, визначена як випростана. Що ж до поховання 2, то немає підстав вважати його пізнішим за поховання 3. Поховання зафіксовано на глибині 1,2 м від 0, а дно було на глибині 1,7 м. Планіграфічно воно знаходилося в центрі першого насипу заввишки 1,7 м за загальної висоти кургану 2,1 м. Тобто, поховання фіксувалося в тілі першого насипу та могло бути впущене з його вершини на глибину приблизно 1,2 м та без досипки над ним і передувало похованню 3. Який проміжок їх розділяв, визначити неможливо.

У похованні 2/2 біля с. Лимани ноги небіжчиці були відрубані вище колін, а гомілкові кістки подрібнені та зміщені. Дослідники припускають, що початково ноги могли бути підігнуті, а потім упали вздовж стегнових кісток або були випростані та зміщені через підзахоронення дитини, кістки якої лежали «в ногах» дорослої жінки. Але за креслеником цілком очевидно, що пропорції ями не були розраховані на випростану позу, на що вказує й пози-

¹³ З останнім комплексом автор не знайомий, а в публікації немає посилань на згадані в тексті джерела.

¹⁴ Основне поховання 11 цього кургану зі зруйнованим кістяком може відноситися й до часу Усагове. Конструкція кургану, оточеного кільцевим ровом з проходом у західній частині та кромлехом, характерна що для середнього, що для пізнього енеоліту.

ція вцілілих частин кінцівок (там само, рис. 3, *Л*). Дата цього поховання (Кі-2394 4490 ± 90 ВР), визначена за деревом з перекриття ями (Субботин, Тоцев 2002, с. 12—13), надто давня для пізніх поховань ямної культури цього регіону та не може розглядатися як коректна (Rassamakin, Nikolova 2008, р. 63). Причиною цього міг бути як фактор «старого дерева», так і лабораторна помилка.

Розглянемо поховання 4/10 біля с. Трапівка. Поховання в ямі з уступами здійснене на північно-західній периферії кургану. Автори розкопок стверджують, що воно було одним із найпізніших поховань ямної культури та неперекрите досипкою (Субботин 1977, с. 25; Субботин, Островерхов, Дзиговський 1995, с. 34—35, рис. 7). Але уступи не зафіксовані, хоча поховання потрапило в північний профіль бровки IV, і ні в звіті, ні в публікації не подано кресленика саме цього профілю, так само як і інших чотирьох північних профілів. Поховання, які потрапили в них, були дивним чином «інстальовані» на південні профілі. Яма поховання 10 зафіксована на глибині 3,6 м від 0 за загальною висоту кургану 3,4 м¹⁵. На цьому рівні фіксувалися рештки перекриття з дошок, а над ними (за 0,6 м) — невелика купка каміння. Глибина ями від рівня перекриття 0,5 м. Поздовжній її профіль, на якому показано також насип, шар давнього чорнозему та нижня частина в материк, подано в звіті, але не в публікації. І, мабуть, не дарма, бо розріз ями надуманий, оскільки поховання зафіксоване лише від рівня перекриття, а в профіль бровки потрапила, з погляду на загальний план, лише незначна кутова частина ями. Крім того, сумнівною є й позначка на креслениках шару давнього чорнозему. У звіті його показано на всіх профілях від краю до краю, що перечить досвіду спостережень у більшості стратифікованих курганів. У публікації ж подана реальніша ситуація — шар давнього чорнозему тільки в межах першого насипу. Але це не стосується профілю з похованням 10, де цей шар показано під першою та другою досипками, хоча перший насип там не фіксувався, та ще на розрізі самого поховання. Можливо, через це Є.В. Яровой розглядає це поховання як енеолітичне, впуснене в природне підвищення (Яровой 2000, с. 15)¹⁶.

¹⁵ Не зрозуміло, від якого рівня подано висоту кургану: від давньої поверхні чи від сучасної (так само, як і у випадку з курганом біля с. Білолісся).

¹⁶ Дослідник згадує в авторефераті докторської дисертації ще одне аналогічне безкурганне поховання —

Але воно не задокументоване, тож припущення, що поховання 10 могло бути найранішим і перекритим невеликим насипом, знищеним під час подальших поховань доби бронзи, цілком ймовірне. Такі випадки добре відомі, наприклад, поховання 3/25 групи Чкалівська на Правобережжі Дніпра біля м. Орджонікідзе (Николова, Рассамакін 1985, рис. 8).

І.В. Манзура згадує ще одне випростане поховання ямної культури — с. Етулія, 1/14 (Манзура 2010, с. 41). Але й тут ситуація неоднозначна. Достатньо ознайомитися з описом поховання та його планом у неякісній публікації. По-перше, верхня частина кістяка зруйнована, а його кістки дуже сплюснуті та вдавнені в дно ями. По-друге, на плані видно диспропорцію між довжиною гомілкових і променевих кісток ніг: останні дещо відхилені в сторону (Серова 1981, с. 67, рис. 4). Можливо, тут маємо ситуацію, коли після падіння підігнуті в колінах ноги, зокрема гомілкові та променеві кістки, опинилися в зафіксованому розкопками стані.

Таким чином, більшість із наведених і доступних автору для перевірки так зв. випростаних поховань доби ранньої бронзи (ямної культури) неоднозначні або з боку стратиграфічної позиції відносно дійсно ямних поховань, або з погляду достовірності пози кістяка. Тож Є.В. Яровой наголошує на відсутності випростаних поховань у ямній культурі Дністро-Дунайського регіону (Яровой 2000, с. 18).

Найважливішою проблемою є визначення проміжку часу між пізньоенеолітичними випростаними похованнями та ямної культури. Специфіка Дністро-Дунайського регіону полягає в тому, що частина поховань була впуснена в раніші насипи доби середнього та пізнього енеоліту. Автор свого часу нарахував шість впускних поховань із 18 між Південним Бугом і Прутом (Rassamakin 2004, Teil I, S. 170—171), тобто в дальній периферії поширення енеолітичних випростаних поховань. За спостереженнями Є.В. Яровой, таких впускних поховань у Дністро-Дунайському регіоні теж шість, але з 32 (Яровой 2000, с. 15). Та найголовніше: випростані поховання в цьому регіоні можна синхронізувати з похованнями усатівської культури, що відзначає більшість дослідників. Це дозволяє використати для порівняння пакет ¹⁴C дат усатівських пам'яток, на тлі яких (Rassamakin 2012, р. 29—35) і з погляду на на-

Бурсучени, поховання 1/7 (Яровой 2000, с. 15), але автор незнайомий з цими матеріалами.

ведену дискусію дати поховань з Вапнярки та Олександрівки сумнівні.

Між фінальним неолітом і середнім енеолітом. Визначити так зв. ґрунтові індивідуальні випростані поховання доби раннього енеоліту, за якими можна було б показати еволюцію чи перехід від колективних могильників доби пізнього неоліту до поховань під курганами, проблематично. Автор уже намагався зробити це, хоча впевнено віднести наведені в Каталогі поховання до енеоліту не можна (Rassamakin 2004, Teil II, S. 2—5). Деякі з них навіть передували зведенню пізніших курганів доби середнього та пізнього енеоліту, але вони знаходяться поза зоною ядра розповсюдження випростаних поховань під курганами.

Такі випадки відомі в Інгуло-Бузькому регіоні. У кургані 8 біля с. Костянтинівка Миколаївської обл. відкрито два індивідуальні поховання 9 і 23 у вузьких ямах (рис. 9, 1), здійснені до зведення насипу над могильником із 13 пізньоенеолітичних скорчених на боці поховань (група III-A) (Шапошникова и др. 1973). В іншому разі, в кургані 2 біля с. Виноградний Сад тієї ж області, поховання 4 у вузькій ямі зі скелетом на спині з дещо підігнутими й розведеними в сторони руками та ногами також передувало зведенню насипу з кромлехом над скорченим на боці похованням 7 доби середнього енеоліту, яке супроводжувалося розписним посудом і глиняною статуеткою Трипілля С/1 (Фоменко 2007). Додамо, схожу ситуацію спостережено й на Нижньому Дону. В кургані 2 біля с. Мокрий Чалтир Ростовської обл. (РФ) поховання 4 передувало зведенню насипу з кромлехом над ранньоенеолітичним? скорченим на спині похованням, можливо, групи II-B (Rassamakin 2004, Teil II, S. 5, 99—100; Табл. 6; 326).

На лівому березі Дніпра біля с. Малокатеринівка Запорізької обл. поховання 2 також виявлене в контексті курганного насипу (курган 3). Ранньоенеолітичний його час визначено за рештками паска з овальних плоских кружечків зі стулок *Unio* (Плешивенко 1996, с. 80—84, табл. ХLI, 1; ХLII, 2, 3). Але поховання спірне щодо пози небіжчика, покладеного у вузькій ямі. Від кістяка чоловіка *in situ* лишилися тільки череп, орієнтований на схід, і ліва лопатка (рис. 9, 2). Череп був віддалений від східної стіни ями, тож говорити однозначно про випростану позу, виходячи лише з пропорції та форми ями, не можна, оскільки в цьому разі не лишалося місця для ніг. Тож це поховання могла перекривати лише кам'яна закладка (Rassamakin 2004, Teil II, S. 164—165), що відомо для низки поховань у

могильниках раннього енеоліту (Чаплі, Маріуполь, Яма та ін.).

Зупинимося на інших могильниках з випростаними похованнями в Надпоріжжі, в першу чергу на ґрунтовому цвинтарі на о. Виноградний і під кам'яними закладками на о. Сурський, визначити культурно-хронологічну позицію яких складно.

На о. Виноградний є щонайменше два хронологічні горизонти: типові випростані поховання неолітичного часу та значно пізніші доби міді (Телегін 1991, с. 72). Останні могли бути синхронні скорченим на спині похованнями цього ж могильника (Телегін 1987, с. 22). Не можна виключати їхньої синхронності й з випростаними енеолітичними похованнями під курганами, але встановити зв'язок між неолітичними та енеолітичними похованнями в могильнику неможливо. За спостереженнями А.В. Добровольського, між двома групами мав бути суттєвий хронологічний розрив. Аналізуючи його звіти про розкопки на о. Виноградний (Добровольський 1929), автор спробував виділити надійніше енеолітичні поховання, зокрема 16, 61, 70 і 74 (Rassamakin 2004, Teil I, S. 61—63; Teil II, S. 2—3, Табл. 2, 2—8). І.Ф. Ковальова згадує випростані поховання звідси як належні до постмаріупольської культури та розміщені в оточенні могил «пізньоскелянського» (? — Ю. Р.) і середньостогівського (? — Ю. Р.) населення (Ковалева 2002, с. 59), але не вказала конкретні.

Як ґрунтові постмаріупольські І.Ф. Ковальова розглядає також деякі випростані поховання під кам'яними закладками, зокрема, біля с. Майорка, Стрільчої Скелі (? — Ю. Р.) і на о. Сурський, а також парне біритуальне поховання 7—8 могильника Ігрень 8, де дорослий лежав на спині з підігнутими ногами, а дитина — випростано в супроводі розписного трипільського кубка (Ковалева 2002, с. 58)¹⁷. Але це поховання не відноситься до раннього енеоліту, оскільки кубок (рис. 10) належить, найвірогідніше, до пізньої фази небелівської групи¹⁸. С.М. Рижов виділяє для цієї групи чотири підтипи кубків, до першого з яких найближче підходить ігренський екземпляр, а також вказує на появу на плічках кубків орнаментального фризу з двох горизонтальних ліній, заповнених групами скісних (Рижов 1993, с. 106—107). Дослідник спочатку датував небелівську групу рубежем етапів Три-

¹⁷ Історію дослідження могильника та поховання 7—8 див.: Rassamakin 2004, Teil II, S. 79—80.

¹⁸ Дякую С.М. Рижову за консультації.

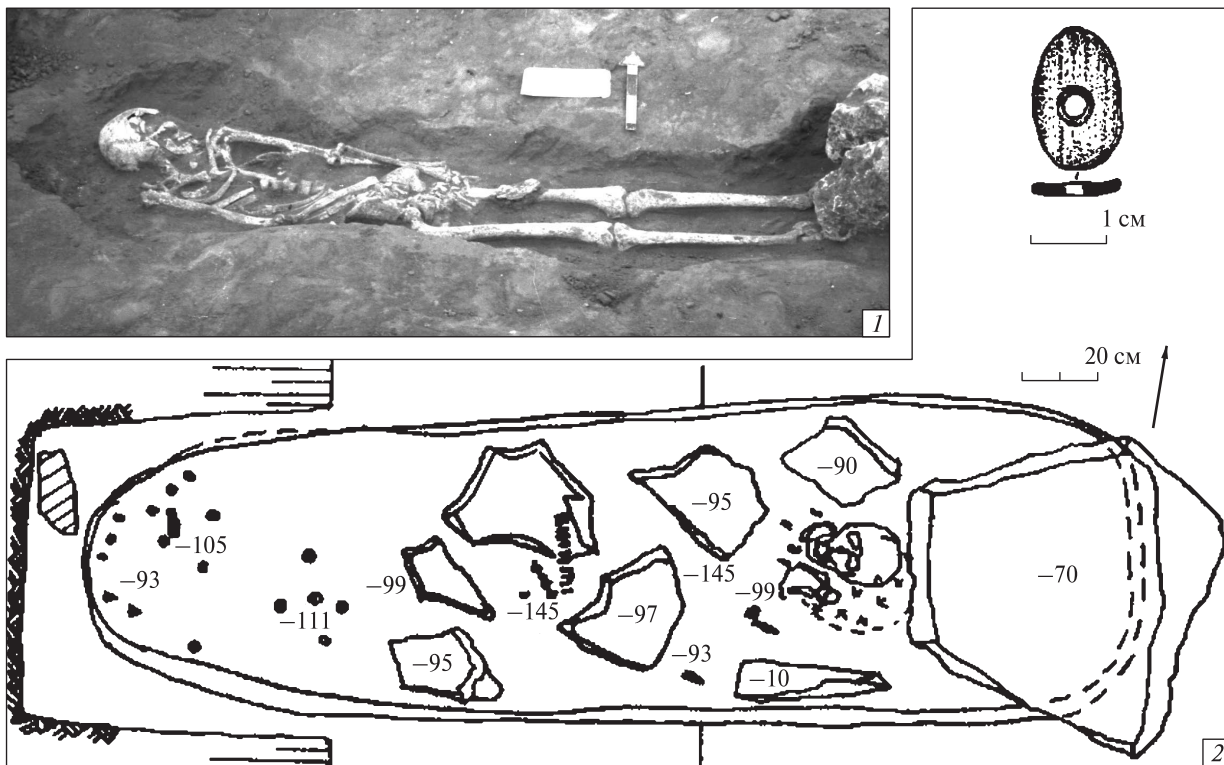

Рис. 9. Випростані поховання: 1 — Костянтинівка, поховання 9 під курганом 8 (за: Шапошникова и др. 1973); 2 — Малокатеринівка, курган 3, поховання 2 (за: Плешивенко 1996)

пілля В/П і С/І (Рижов 1993, с. 112), а пізніше ранню фазу серединою, а пізню — другою половиною Трипілля В/П (Рижов 2007, с. 454). Тобто, цілком імовірно, що парне поховання ігреньського могильника можна співвіднести з кінцем небелівської групи та віднести до кінця етапу В/П, що цілком може відповідати ранньому періоду підкурғанних випростаних поховань (Рассамакин 2000, с. 159—161). Нечисленні біритуальні поховання, в яких один скелет лежав випростано, а інший — скорчено, є й під курганом (там само, с. 168—170, рис. 24).

Випростані поховання під кам'яними закладками досліджені в південній частині о. Сурський (Лагодовская 1946; Даниленко 1946; 1974, с. 44, рис. 15), але й досі вони надійно культурно-хронологічно не ідентифіковані. О.Ф. Лагодовська відносила їх до неоліту (Лагодовська 1949, с. 168—169)¹⁹. Д.Я. Телегін відніс до неоліту одне: закладка 3, поховання 2 (Телегін 1991,

с. 64, рис. 28, 15)²⁰, але в той же час дослідник відніс поховання 1 закладки 1 до доби міді, оскільки, на його думку, воно перекривало енеолітичне поховання 2, яке супроводжувалося роговою мотикою та крем'яним ножем на довгій пластині. До енеоліту Д.Я. Телегін відніс і поховання під закладкою 5 (Телегін 1987, с. 22—23). В.М. Даниленко розглядав ці закладки в межах азово-чорноморської лінії розвитку степового енеоліту, зіставляючи їх з верхнім енеолітичним шаром поселення на о. Похилий, який, на його думку, представляв той само тип культури, що й нижній шар Михайлівського поселення. Дослідник також навів план іншого поховання — випростане, під гумусним насипом, оточеним кромлехом, але без опису та без посилання на першоджерело. За ілюстрацією складається враження, що похований лежав на давній поверхні. Місце дослідження поховання позначене подвійною назвою: Стрільча Скеля—Майорка (Даниленко 1974, с. 88, рис. 58, 2). Очевидно, І.Ф. Ковальова мала на увазі саме це поховання, помилково розділивши назву на два поховання, але й вона не послалася на джерело

¹⁹ Наголосимо, що О.Ф. Лагодовська помилково описала поховання 2—2а під закладкою 2 як парне. На фото у звіті видно, що дитяче скорчене на правому боці поховання з кистями перед лицем було впушене пізніше, а дно ями цього поховання дещо не доходило до дна ями з випростаним скелетом. Дуже вірогідно, дитяче поховання відноситься до доби пізньої бронзи.

²⁰ Д.Я. Телегін визначав його як поховання 4 під закладкою та під шаром мушлі з розкопок О.В. Бодяньського 1946 р. (Телегін 1991, с. 64).

Рис. 10. Могильник Ігрень 8, трипільський кубок з поховання 7—8

(Ковалева 2002, с. 58). За наявною інформацією, це поховання вписується в коло підкурганних випростаних поховань доби енеоліту.

Безперечно, найцікавішим на о. Сурський є випростане дитяче поховання під закладкою 5 у супроводі двох невеликих оригінальних плоскодонних чашок (рис. 11). Донедавна не було навіть наближених аналогій цим посудинкам, які б дозволили точніше датувати закладку. Нині матеріали з нещодавніх розкопок унікального могильника в північній частині о. Хортиця дозволяють пролити світло на цю проблему²¹. Могильник складався з дитячих поховань під кам'яними закладками в супроводі невеликих півкіл каменів з півдня (рис. 12). У заповненні одного кромлеха знайдена разом з дрібними фрагментами кісток половина невеликої плоскодонної чашки (рис. 12, 2), що походила, безперечно, зі зруйнованого в давнину поховання під закладкою всередині кромлеха, плити якої викинули за межі останнього. За розмірами, тістом із домішкою черепашки, зовнішньою поверхнею, вкритою своєрідною «патиною», а також формою посудинка нагадує чашки з о. Сурський. В інших похованнях могильника знайдені невеличка чашка з округлим денцем, мідні трубчасті пронизки та невеликі шматки вохри. Але поза скелетів не визначена, оскільки кістки дітей здебільшого не збереглися.

Серед каменів закладок і кіл, а також на давній поверхні знайдено фрагменти посуду з

домішкою мушлі, серед яких вирізнялися кілька орнаментованих дрібнозубчастим штампом вінець, які вказують на належність кераміки до квітянського типу, а водночас — і на датування могильника добою середнього енеоліту. Мідні пронизки мають аналогії серед прикрас, типових для випростаних поховань під курганами, зокрема в їхньому ядрі. Додамо, що за 150 м на захід від могильника в зруйнованому кургані відкрито основне випростане енеолітичне поховання дорослої особи, яке також супроводжувалося мідними трубчастими пронизками та невеликими мідними обоймами та шматком формованої вохри (Гаврилук та ін. 2006, с. 15—18). Схоже, що дитяче поховання на о. Сурський і могильник на о. Хортиця були влаштовані за раннього періоду поширення випростаних поховань під курганами.

Звернемося до поховання 1 з горщиком із ґрунтового могильника біля с. Капулівка Дніпропетровської обл. (рис. 13, 1; Бодянський, Шапошникова 1962). Автори розкопок, вказуючи на подібність цього могильника за обрядом до пізньонеолітичних цвинтарів Надпоріжжя, датували його ранньоенеолітичним часом через дві обставини. Виокремленість поховання 1 свідчила про виникнення нового обряду індивідуальних поховань, як це можна спостерігати на прикладі поховань XXI та XXIV Маріупольського та поховань 1а—5а Чаплинського цвинтарів, а горщик указував не тільки на енеолітичний час, але й на іншу культурну належність поховання, оскільки має ознаки, які зближують його з керамікою нижнього шару Михайлівського поселення, тож він є одним з найраніших проявів пам'яток цього типу (Шапошникова, Бодянський 1970, с. 117). Пізніше О.Г. Шапошникова поточнила цей висновок, розглядаючи поховання з посудом як найдавніші прояви пам'яток нижньомихайлівського типу, а один з горщиків порівнювала за формою з посудом трипільського поселення Сабатинівка I (Шапошникова 1985, с. 325; 1987, с. 12).

Значною мірою співзвучна цьому й позиція В.М. Даниленка. На основі горщиків він розглядав Капулівський могильник у межах другої, азово-чорноморської, лінії розвитку енеоліту Північного Причорномор'я, хоча за технологічними ознаками (домішка черепашки) вважав ці горщики прямим повторенням посуду квітянського типу та водночас розглядав їх як праобраз тієї трипільської кухонної кераміки при переході від Трипільля А до Трипільля В, яка змінила посуд старого зразка (Даниленко 1969, с. 229). Пізніше В.М. Даниленко детальніше

²¹ Розкопки автора разом з Національним історико-культурним заповідником «Хортиця» в 2005, 2006 та 2008 рр. Матеріали готуються до друку, стислу інформацію див.: Rassamakin 2010.

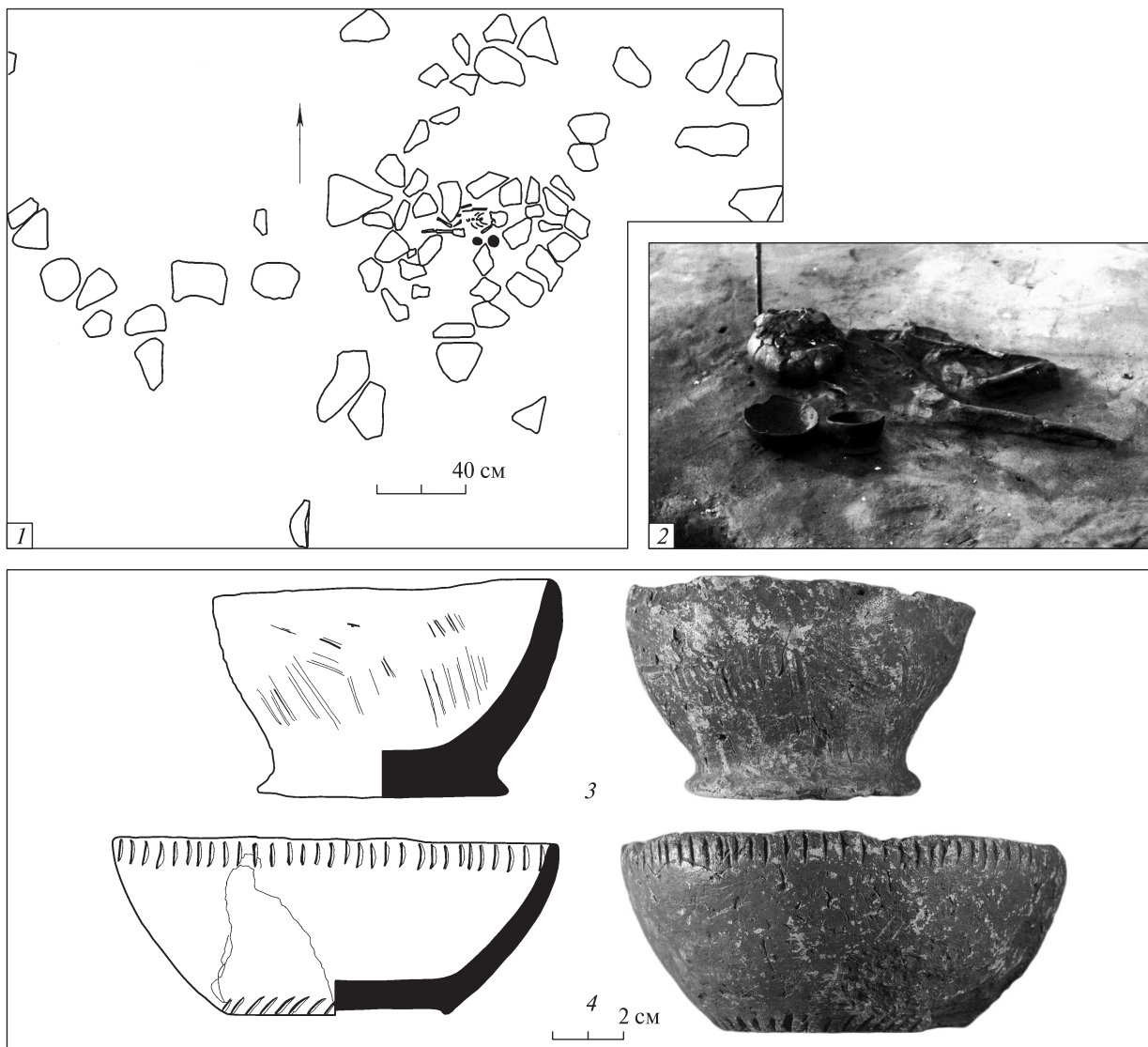

Рис. 11. Сурський острів, поховання 5: 1 — план; 2 — фото (за: Даниленко 1946); 3, 4 — посуд

розглянув поховання з посудом могильника. Спочатку він описав його при характеристиці чигирино-квітнянської фази квітнянського періоду давньоюмної культури та вказав, що він виготовлений з «квітнянської» глини, але разом порівнював обидва горщики з кухонним посудом розвинутого Трипілля, зокрема з поселення Березівська ГЕС (Даниленко 1974, с. 65—66)²², хоча й не вважав, що такий посуд виник винятково під трипільським впливом, оскільки має схожість з керамікою дніпровських поселень, наприклад, з першого та другого шарів на о. Похилий, нижнього шару Михайлівки, а також з Лівенцівки на Нижньому Дону та

Волгограда на Нижній Волзі, що свідчить нібито про східне походження такої кераміки. За своєрідності горщиків капулівські поховання, на думку дослідника, не можна відривати від кола пам'яток чигирино-квітнянського типу, про що свідчать знайдені на площі могильника фрагменти від типового квітнянського посуду (Даниленко 1974, с. 66; див. також: Rassamakin 2004, Teil I, S. 61—62; Teil II, S. 4, Taf. 4, 5, 6), але далі розглядає ці горщики як одне з найраніших свідчень азovo-чорноморської лінії, знову наголошуючи на технологічних ознаках, прикметних посуду чигирино-квітнянського типу (Даниленко 1974, с. 87—88).

Д.Я. Телегін розглядав поховання з посудом Капулівського могильника як суттєво пізніші за неолітичний могильник, оскільки горщики типологічно порівнював з керамікою найпіз-

²² У В.М. Даниленка горщики передані неточно (пор.: Даниленко 1974, рис. 57, 10, 11; Шапошникова, Бодянский 1970, рис. 3; Rassamakin 2004, Teil II, Taf. 4, 3, 4).

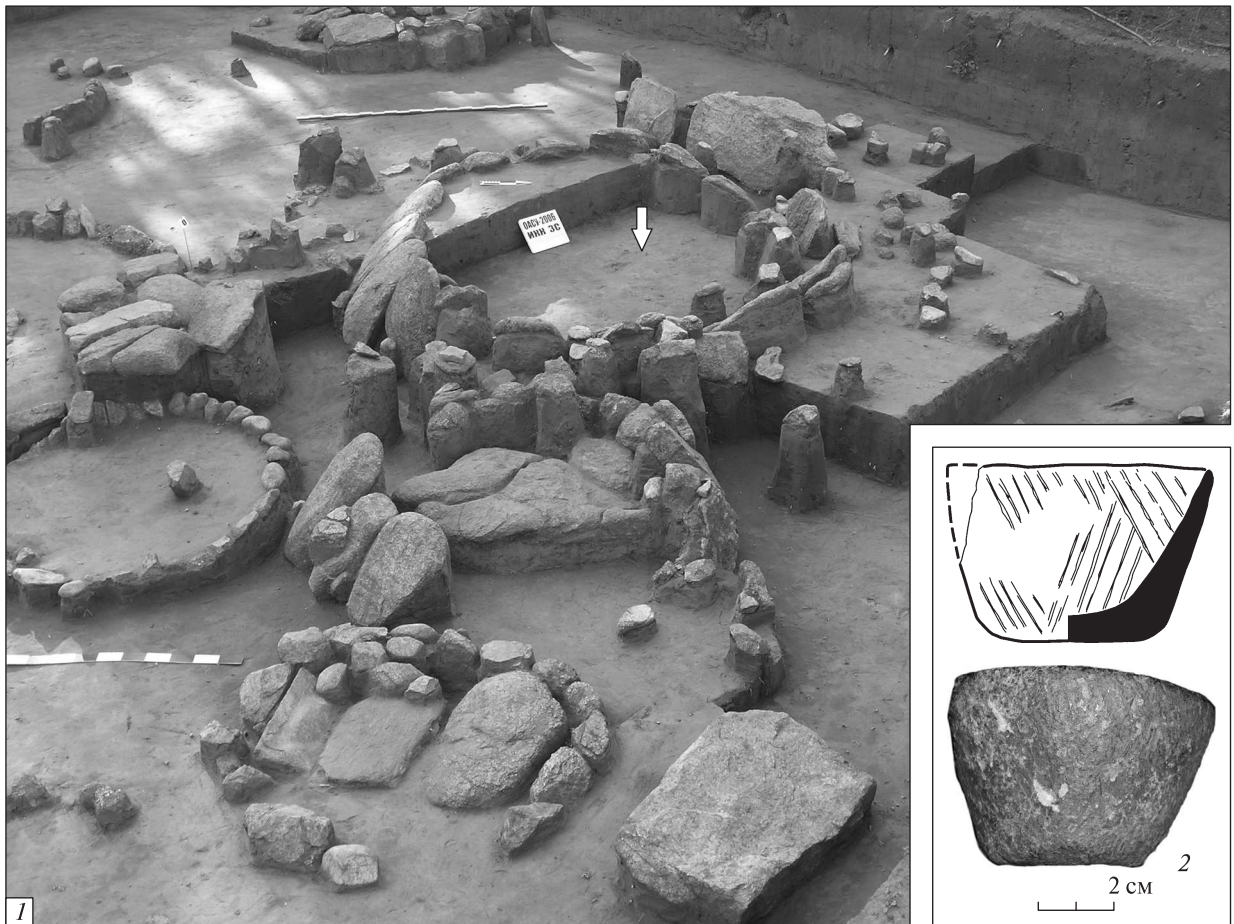

Рис. 12. Хортиця, могильник доби енеоліту: 1 — панорама північної частини; 2 — чаша зі зруйнованого поховання

нішого, молюхівського, етапу середньостогівської культури, а за аналогію навів плоскодонний горщик з поселення Молюхів Бугор (Телегін 1987, с. 22—23; 1991, с. 49—50)²³.

Н.С. Котова поділила поховання Капулівського могильника на дві хронологічні групи — ранішу з незабарвленими вохрою кістяками та пізнішу з вкрапленнями вохри в засипці та забарвленими скелетами. В пізню групу включено й поховання 1 з горщиком. Дослідниця вважає, що воно, безперечно, пов'язане з основною частиною могильника, оскільки розміщене в ряду з іншими похованнями, на близькій з ними глибині, так само орієнтоване та мало вкраплення вохри. Різниця полягає лише в підігнутій нозі в похованні 1 і наявності горщика. Тож Н.С. Котова вважає, що могильник був залишений досить консервативним населенням азово-дніпровської культури мариупольської культурно-іс-

торичної області пізнього неоліту, а горщики розглядає як імітації кухонного посуду раннього Трипілля (Котова 1994, с. 43, 92—93). З боку планіграфії висновок Н.С. Котової про цілісність могильника логічний, та все ж поховання 1 значно відокремлене від інших, його поза «вільніша» (хоча нога, можливо, підігнута випадково), права рука не лежить на тазових кістках, як у більшості поховань, в яких обидві руки складені на таз. Про місце другого поховання з горщиком, дослідженого О.В. Бодяньським, мало відомостей, але вказано, що воно також було дещо відсторонене від інших (Шапошникова, Бодяньський 1970, с. 116). І останнє, що відзначає й Н.С. Котова, для часу, яким вона датує могильник, непомітний посуд з домішкою черепашки (Котова 1994, с. 43). Такою керамікою як ознакою раннього степового енеоліту, разом з появою її на кукутень-трипільських поселеннях, була так зв. кераміка скелянського типу, що не має нічого спільного з капувільськими горщиками за винятком домішки черепашки.

Отже, є різні погляди на датування та інтерпретацію капувільських поховань з керамікою.

²³ Д.Я. Телегін виділяв і окремий молюхівський тип плоскодонних невисоких горщиків, поява яких на північних пам'ятках середньостогівської культури пізнього етапу відбулася під впливом трипільської культури (Телегін 1973, с. 88—89).

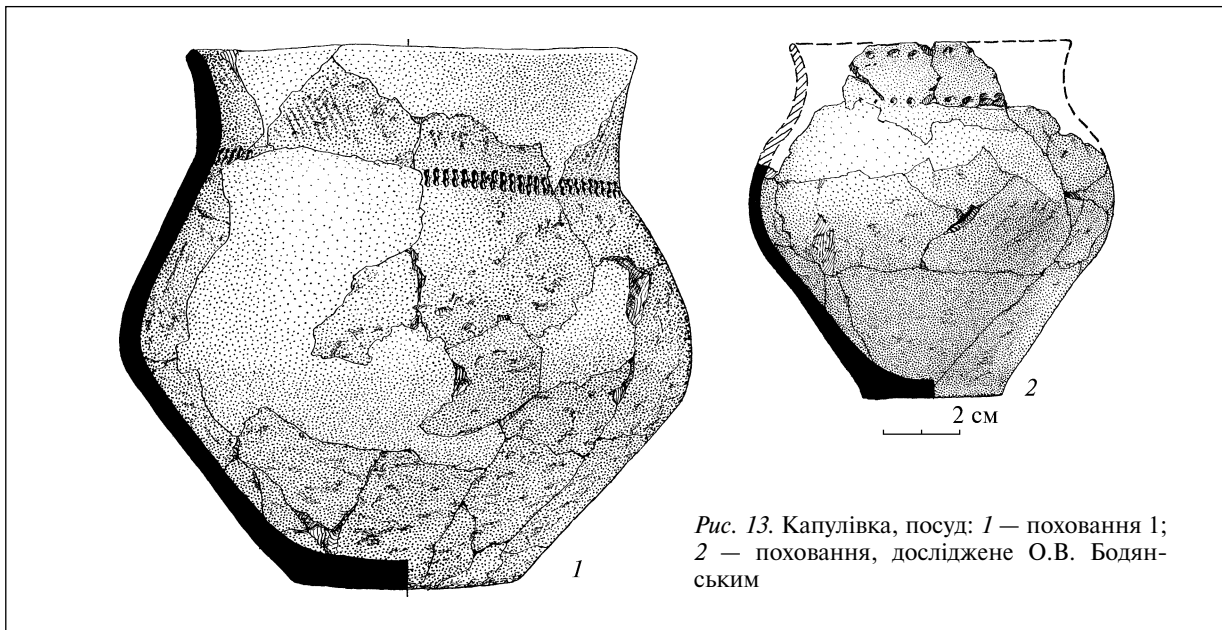

Рис. 13. Капулівка, посуд: 1 — поховання 1; 2 — поховання, досліджене О.В. Бодянським

Але наголосимо, що порівняння В.М. Даниленком горщиків з керамікою чигирино-квітнянського типу, за нинішніми даними, відповідає пізньому дереївському етапу середньостогівської культури (за Д.Я. Телегіним), тож слід було б визнати дуже пізній час обох поховань, який зіставний з раннім етапом підкурганних випростаних поховань, тобто середнім енеолітом. І все ж обидва поховання, як наголошувала Н.С. Котова, слід розглядати як невід’ємну частину неолітичного могильника.

Нарешті, три випростані поховання (3, 10—14 і 17) досліджено на багатощаровому поселенні Олександрія в складі численного могильника зі скорченими на спині скелетами. Д.Я. Телегін розглядав їх як давніші за скорчені на спині через більшу глибину їх залягання та відносив до початкової пори формування нижнього, третього, середньостогівського шару поселення, під яким залягав четвертий шар доби неоліту, а над ним — другий зі знахідками давньоямної культури. Тож дослідник визначив їх як пізньонеолітичні поховання дніпро-донецької культури Надпоріжжя та Приазов’я (Телегін 1973, с. 15—16, 108—109). Пізніше вчений датував випростані поховання кінцем неоліту — початком енеоліту та припускав, що вони, зокрема колективне поховання 10—14, можуть бути пов’язані в культурному сенсі з виділеними на той час пам’ятками типу Засуха, а така кераміка була й на поселенні Олександрія (Телегін 1991, с. 24). Відтак, Д.Я. Телегін припускав, що для поселень з керамікою типу Засуха в Лісостеповому Лівобе-

режжі та на Сіверському Дінці були прикметні випростані групові або індивідуальні поховання (Телегін 1988, с. 83).

Д.Я. Телегін датував пам’ятки типу Засуха ранньонеолітичним часом, розглядаючи їх як третій період розвитку дніпро-донецької культури на Лівобережжі України. Спираючись на власну культурно-хронологічну схему, дослідник синхронізував їх з пам’ятками новоданилівського типу й раннього етапу середньостогівської культури (Телегін 1988, с. 84, рис. 8). Скорчені поховання дослідник відніс до першої групи некрополів середньостогівської культури, які функціонували протягом усього її часу (Телегін 1973, с. 108, 122). З цього можна зробити висновок: якщо серед скорчених поховань могильника були ранні середньостогівські, а цьому не перешкодило наявність при них довгих крем’яних ножів і пластин, то випростані поховання повинні бути їм синхронні.

Н.С. Котова два поховання (3 і 10—14), зважаючи на їхню широтну орієнтацію, віднесла до верьовкінської групи пам’яток маріупольської культурно-історичної області, виділеної за матеріалами поселення Верьовкінські хутори XIV (Котова 1994, с. 45), яке Д.Я. Телегін відніс до типу Засуха. Ще одне поховання (№ 17), можливо, належало дніпро-донецькій культурі, зважаючи на його меридіональну орієнтацію (Котова 1994, с. 46)²⁴. Скорчені на спи-

²⁴ Слід мати на увазі різні культурно-хронологічні схеми доби неоліту та енеоліту, а через це — й терміни, яких дотримуються різні дослідники, зокрема В.М. Даниленко, Д.Я. Телегін і Н.С. Котова.

ні поховання з інвентарем, який складався в основному з довгих крем'яних пластин і знарядь на них, дослідниця відносить до константинівської культури, виділеної В.Я. Кияшком у Нижньому Подонні, оскільки подібна кераміка в останнє десятиліття виявлена на деяких поселеннях басейну Сіверського Дінця (Котова 2003, с. 92—97). Тож Н.С. Котова сумнівається в одночасності функціонування поселення з керамікою типу Стрільча Скеля та могильника за доби раннього енеоліту (там само, с. 92), хоча такі сумніви не висловлено стосовно випростаних поховань цвинтаря, зокрема з довгими пластинами, за наявності на поселенні кераміки верьовкінської групи (Котова 1994, с. 45). Але основним аргументом можна вважати дві ^{14}C дати, отримані для скорчених поховань — парного 37—38 (Ki-8301 4730 \pm 60 BP) і 40 (Ki-8300 4815 \pm 60 BP), що відповідають добі середнього енеоліту степової смуги та дійсно можуть бути синхронними ранньому періоду константинівської культури на Нижньому Дону та майкопсько-новосвободненським пам'яткам Північного Кавказу та степового Передкавказзя (Котова 2003, с. 92—94)²⁵.

²⁵ Н.С. Котова неправильно посилається на роботу автора (Котова 2003, с. 92), видану не в 2000 р., а в 1999 р. (Rassamakin 1999). Автор у ній на с. 77 не писав, що поховання з великими пластинами пов'язані з шаром поселення скелянської культури, а лише вказав на належність найраніших поховань могильника до цієї культури; на с. 103 йдеться про те, що на ранньоенеолітичному поселенні (шар зі скелянською керамікою) виготовляли крем'яні вироби, зокрема великі пластини, аналогічні знайденим у похованнях. Коли були здійснені поховання, визначити складно через різний рівень їх впуску, більшість з них залягала в материковому шарі або сірого піску з неолітичною керамікою. Поховання 16, перекрите вогнищем, могло бути впушене ще до формування енеолітичного шару, деякі інші, як 23—24, впушені з чорного шару, але з рівня нижньої ранньоенеолітичної його частини, тобто після функціонування поселення зі скелянською керамікою? А ось три поховання (1, 2 і 4—8) були точно пізніми, оскільки розміщувалися в нижній частині чорного шару, і жодне з них не супроводжувалося крем'яними довгими пластинами (Rassamakin 2004, Teil I, S. 152—153; Teil II, S. 64—65). Трикутні вістря стріл з поховання 4—8 з кістяками з ромбічно вкладеними ногами й розведеними в сторони руками не перечать цьому, але його дата ^{14}C явно спірна (Ki-104 5470 \pm 350 BP) і добре підходила б для ранньоенеолітичних поховань (Rassamakin 2011, S. 81—85). У похованнях раннього енеоліту, які Д.Я. Телегін відніс до новоданилівського типу, такі вістря не знайдені, а вони не траплялися разом з довгими пластинами, але добре відомі вже в комплексах середнього енеоліту (Rassamakin 2004, с. 23—30). Прикладом двох хронологічних груп може бути в басейні Сіверського Дінця Олександрівський могильник і поховання Нижнього Подоння та Перед-

У будь-якому разі виникає запитання, чому випростані поховання 10—14 і 17 Олександрії, які супроводжувалися довгими крем'яними пластинами, віднесені до значно ранішого часу ніж скорчені поховання з аналогічними виробами. Адже глибини залягання цих поховань відносно шарів тут не різняться (материковий шар або з сірим піском), як і їх орієнтація та інвентар. Очевидно, критерієм є лише різна поза скелетів. Якщо прийняти абсолютні дати, то це час, коли вже практикували випростані та інші обрядові групи поховань під курганами. З іншого боку, якщо взяти до уваги наявність довгих пластин у похованнях з набором інших датуючих речей, то випростані поховання могильника можуть бути віднесені до доби раннього енеоліту.

Оригінальну думку висловив С.І. Берестнев. Він не тільки повернувся до гіпотези Д.Я. Телегіна щодо зв'язку випростаних поховань з Олександрії та поодиноких ґрунтових поховань на поселеннях з пам'ятками типу Засуха, а й пішов далі: об'єднав ґрунтові поховання з випростаною та зі скорченою на спині позами, зокрема й Олександрії (4—8, 37—38, 40), в окрему локальну групу в східноукраїнській лісостеповій смузі з синкретичною поховальною традицією, приділивши особливу увагу похованням із вкладеними ромбом ногами, які він називає позою породіллі (Берестнев 2004, с. 120). Хронологічно, пише дослідник, ця група й побутові пам'ятки типу Засуха як окрема група співіснували зі степовими старожитностями середньостогівсько-новоданилівської та постмаріупольської спільностей (Берестнев 2004, с. 129), але жодних доказів не навів. До цієї групи він залучає також серію енеолітичних, на його думку, поховань під курганами, зокрема, біля сіл Князеве, Грушеваха та Верхня Самара (Берестнев 2004, с. 120—127). Дослідник не посилається на джерела, а те варто було зробити, адже жоден з дев'яти комплексів не збігається з даними звітів. Не зрозуміло, звідки взялася довга крем'яна пластина ранньоенеолітичного типу в похованні 1/1 біля с. Верхня Самара, адже в звіті фігурує двобічно оброблене вістря дротика, типове для ямних поховань.

Із наведених поховань лише два біля с. Князеве можна віднести до доби енеоліту: 1) «ромбічне» поховання 1/9 у супроводі мідних трубчастих пронизок і кістяних намистин з боковими вирізами, типових для підкурганних ви-

кавказзя (Rassamakin 2001a; 2001b; Rassamakin 2004, Teil I, S. 151—168).

простаних поховань ядра та ближньої периферії; 2) випростане поховання 3/4а, частково зруйноване впускним скорченим похованням 4, очевидно, ямної культури²⁶.

Поховання з ромбічним розміщенням ніг і розведеними трохи підігнутими в ліктях руками автор ще 20 років тому виділив у групу II-B (Рассамакин 1993, с. 7, 10), яку пізніше позначив як II-C і детально проаналізував (Rassamakin 2004, Teil I, S. 45—48, Abb. 8; 39; Teil II, S. 114—115). Частина таких поховань зі слабким ступенем скорченості у видовжених ямах, куди включено й поховання 1/9 із князе-

²⁶ Автор розкопок та автор публікації не розібралися в цій ситуації, вважаючи, що випростане поховання зруйнувало скорчене. Але польові документи ясно вказують, що поховання 4 з підігнутими вліво ногами та залишками дерева від покриття частково зруйнувало в області таза поховання 4а. Рисунок поховань у С.І. Берестнева (Берестнев 2004, рис. 4, 1) суттєво відрізняється від польових.

вого, добре вписується в контекст підкурганних випростаних поховань у межах ближньої сіверсько-донецької периферії їх поширення. Тож немає підстав створювати з них окрему лісостепову групу.

Підсумки невтішні. Для раннього енеоліту нині не можна надійно визначити випростані поховання, які б заповнили лакуну між могильниками мариупольського типу та появою поховань під курганами за доби середнього енеоліту. Хоча суто логічно таку ситуацію можна припустити, довести її поки що не вдається. В абсолютному хронологічному вимірі, зважаючи на ¹⁴C дати неолітичних могильників (Telegin et al. 2000; Котова, Ковалюх 2002) і наведені підкурганні поховання, маємо суттєвий розрив, на який, як свідчать дати окремих поховань пізньонеолітичного Микільського могильника (Lillie et al. 2009), не завжди впливає резервуарний ефект.

- Берестнев С.И. Об одной из групп населения восточноукраинской лесостепи в эпоху палеометалла // Древности 2004. — Харьков, 2004. — С. 114—132.
- Бодянский О.В., Шапошникова О.Г. Звіт Дніпровського загону Інституту археології за 1962 рік // НА ІА НАНУ. — № 1962/2г.
- Гаврилюк Н.О., Рассамкин Ю.Я., Разумов С.М. та ін. Розкопки та музеєфікація курганів на острові Хортиця. Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація. — Запоріжжя, 2006. — С. 13—28.
- Даниленко В.Н. Раннеолитические памятники на Сурском острове в Надпорожье (раскопки 1946 г.) // НА ІА НАНУ. — 1946/6а.
- Даниленко В.Н. Неолит Украины. — К., 1969.
- Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — К., 1974.
- Добровольський А.В. Неолітична стація на о. Виноградному. Щоденник розкопок за 1929 рік // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК/Дн. — № 45, 46.
- Житников В.Г. Раскопки курганов могильника «Вертолетное поле» в Ростове-на-Дону // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1998 г. — Азов, 2000. — 16. — С. 88—91.
- Житников В.Г., Жеребилов С.Е. Синкретические погребальные комплексы энеолита—ранней бронзы из могильника «Вертолетное поле» в Ростове-на-Дону // Четвертая Кубанская археологическая конференция. Тез. докл. — Краснодар, 2005. — С. 84—88.
- Иванова С.В. Нові радіовуглецеві дати для пам'яток Північно-Західного Причорномор'я // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 69—75.
- Иванова С.В., Ветчинникова Н.Е. Курган эпохи палеометалла на берегу Аджалыкского лимана в Одесской области // ССПК. — 2009. — XV. — С. 43—47.
- Иванова С.В., Манзура И.В. Новые погребальные комплексы позднего энеолита в Северо-Западном Причерноморье // Stratum plus. — 2011. — № 2. — С. 237—246.
- Ковалева И.Ф. К выделению территориальной группы в постмариупольской культуре // Проблемы археологии Евразии: к 80-летию Н.Я. Мерперта. — М., 2002. — С. 51—67.
- Корневский С.Н. Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья. — М., 2004.
- Корневский С.Н. Современные проблемы изучения майкопской культуры // Археология Кавказа и Ближнего Востока. — М., 2008. — С. 71—122.
- Котова Н.С. Мариупольская культурно-историческая область (Днепр-Донское междуречье). — Ковель, 1994.
- Котова Н.С. Энеолитические материалы поселения и могильника у хутора Александрия на р. Оскол // Материалы и исследования по археологии Восточной Европы. — 2003. — 1. — С. 78—97.
- Котова Н.С., Ковалюх Н.Н. Каталог радиоуглеродных дат неолитических памятников Украины // Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002. — С. 85—105.
- Лагодовская Е.Ф. Дневник работ по Днепростроевской археологической экспедиции // НА ІА НАНУ. — № 1946/6.

- Лагодівська О. Кам'яні закладки Надпоріжжя // АП. — 1949. — II. — С. 159—179.
- Лугова Л.М., Рассмакин Ю.Я. Енеолітичне поховання в кургані поблизу с. Орлик Полтавської області // Археологія. — 1985. — № 4. — С. 53—57.
- Манзура И. «Вытянутые» погребения эпохи энеолита в Карпато-Днестровском регионе // *Tyragetia*, s. n. — 2010. — IV (XIX). — № 1. — P. 35—47.
- Николова А.В., Рассмакин Ю.Я. О позднеэнеолитических памятниках Правобережья Днепра // СА. — 1985. — № 3. — С. 37—56.
- Петренко В.Г. Проблема «Триполье и степь» и памятники энеолита—ранней бронзы Северо-Западного Причерноморья // Матеріали з археології Північного Причорномор'я. — Одеса, 2009. — 9. — С. 10—38.
- Петренко В.Г., Ковалюх Н.Н. Новые данные по радиоуглеродной хронологии энеолита Северо-Западного Причерноморья // Трипільські поселення-гіганти. Мат-ли Міжнарод. конф. — К., 2003. — С. 102—110.
- Плешивенко А.Г. Курганы села Малоокатериновка. — Запорожье, 1996.
- Рассмакин Ю.Я. Энеолитические погребения степного днепровского Левобережья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — К., 1991. — С. 67—69.
- Рассмакин Ю.Я. Энеолит степного Причерноморья и Приазовья (по погребальным памятникам) // The Fourth Millennium BC. Proceedings of the International Symposium, Nessebur, 28—30.08.1992. — Sofia, 1993. — С. 5—28.
- Рассмакин Ю.Я. Квитянская культура: история и современное состояние проблемы // *Stratum plus*. — 2000. — № 2. — С. 117—177.
- Рассмакин Ю.Я. Каменные навершия кичкасского типа как связующее звено позднеэнеолитических памятников Среднего и Нижнего Поднепровья // Проблемы истории и археологии Украины. Мат-лы Междунар. науч. конф., посвященной 10-летию независимости Украины. — Харьков, 2001. — С. 31—32.
- Рассмакин Ю.Я. О периодизации Александровского энеолитического могильника // Доба бронзи Доно-Донецького регіону (мат-ли 5-го українсько-російського польового семінару). — К.; Воронеж. — 2001а. — С. 95—100.
- Рассмакин Ю.Я. Проблемы периодизация энеолитических памятников Поволжья, Подонья и Северного Причерноморья на примере развития «скелянской» погребальной традиции // К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы. Мат-лы Междунар. науч. конф. — Самара, 2001б. — С. 84—92.
- Рассмакин Ю.Я. Про першу знахідку навершия кічкаського типу (з приводу одного зауваження) // МДАСУ. — 2004. — 2. — С. 5—37.
- Рассмакин Ю.Я. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств // Археологія. — 2004а. — № 2. — С. 3—26.
- Рассмакин Ю.Я. Новые даты к абсолютной хронологии энеолита степного Причерноморья (предварительная информация) // Археологический альманах. — 2009. — 20. — С. 289—296.
- Рижов С.М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 101—114.
- Рижов С.М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілья на території України // О. Ольжич. Археологія. — К., 2007. — С. 432—476.
- Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы. — М., 1998.
- Серова Н.Л. Исследование кургана у с. Этулия // Археологические исследования в Молдавии (1974—1976 гг.). — Кишинев, 1981. — С. 58—71.
- Субботин Л.В. Отчет о раскопках курганов Дунай-Днестровской археологической экспедиции в 1977 году // НА ИА НАНУ. — № 1977/131.
- Субботин Л.В. О культурно-хронологическом месте древнейших вытянутых погребений Буджакской степи // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — К., 1991. — С. 71—72.
- Субботин Л.В., Дворянинов С.А. Отчет о работе Дунай-Днестровской новостроечной экспедиции в 1980 году // НА ИА НАНУ. — № 1980/2.
- Субботин Л.В., Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Археологические древности Буджака. Курганы у сел Вишневое и Белолесье. — Одесса, 1998.
- Субботин Л.В., Островерхов А.С., Дзиговский А.Н. Археологические древности Буджака. Курганы восточного побережья озера Сасык. — Одесса, 1995.
- Субботин А.В., Субботин П.В., Островерхов А.С. Тимковский курган в свете проблем степного энеолита и культур бронзового века // Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднепровья (мат-лы полевого семинара). — Тирасполь, 2000. — С. 80—95.
- Субботин Л.В., Тощев Г.Н. Археологические древности Буджака. Курганная группа у с. Лиманы. — Запорожье, 2002.
- Супруненко О. Б. Петрашівський курган доби енеоліту—бронзового віку. — К., 2012.

- Супруненко О. Б., Шерстюк В. В. Кургани Нижнього Прип'їлля. — К., 2011.
- Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973.
- Телегін Д. Я. Культурна належність і датування випростаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я // Археологія. — 1987. — **60**. — С. 17—30.
- Телегін Д. Я. Кераміка раннього енеоліту типу Засуха в лісостеповому Лівобережжі України // Археологія. — 1988. — **64**. — С. 73—84.
- Телегін Д. Я. Неолитические могильники мариупольского типа. — К., 1991.
- Фоменко В. Н. Курган эпохи меди—бронзы близ устья р. Бакшалы // АДУ 2005—2007. — К., 2007. — С. 442—450.
- Шапошникова О. Г. Памятники нижнемихайловского типа // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 324—331.
- Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины // Древнейшие скотоводы степей Юга Украины. — К., 1987. — С. 3—16.
- Шапошникова О. Г., Бодяньский О. В. Капулівський енеолітичний могильник на Нижньому Дніпрі // Археологія. — 1970. — **XXIV**. — С. 112—117.
- Шапошникова О. Г., Фоменко В. М., Бочкарев В. С. и др. Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1973 г. // НА ИА НАНУ, 1973/8.
- Шишлина Н. И. Изотопный «архив» кочевников Евразийских степей бронзового века: результаты исследования и интерпретация // Древние культуры Евразии. Мат-лы Междунар. науч. конф., посвященной 100-летию со дня рождения А. Н. Бернштама. — СПб., 2010. — С. 104—112.
- Шишлина Н. И. Новые данные о резервуарном эффекте в Прикаспии (по материалам современных и археологических образцов) // Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников и культур Северного Кавказа. XXVI «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа. Тез. докл. Междунар. науч. конф. — Магас, 2010а. — С. 371—373.
- Шишлина Н. И., Ван дер Плихт Й., Зазовская Э. П. и др. К вопросу о радиоуглеродном возрасте энеолитических культур Евразийской степи // Вопросы археологии Поволжья. — 2006. — **4**. — С. 135—140.
- Яровой Е. В. Скотоводческое население Северо-Западного Причерноморья эпохи раннего металла. Автореф. дисс. ... доктора истор. наук. — М., 2000.
- Görsdorf J., Rassamakin Yu., Häusler A. ¹⁴C-Datings of Mound 24 of the Kurgan Group near Vinogradnoe Village, Ukraine // Higham T., Bronk C., Owen C. (eds.). Radiocarbon and Archaeology: Fourth International Symposium, St. Catherine's College, Oxford (9—14th April, 2002). — Oxford, 2004. — P. 127—134 (Monograph. — **62**).
- Govedarica B., Kaiser E., Rassamakin Ju. Ja., Samar V. A. Der Grabhügel «Tarasova Mogila» bei der Stadt Orechov // EA. — 2006. — **12**. — S. 63—112.
- Kovalyukh N., Videiko M. Y., Skripkin V. Chronology of Sofievka Type Cemeteries: Archaeological and Isotopic One // BPS. — 1995. — **3**. — P. 135—140.
- Levişki O., Manzura I., Demcenko T. Necropola Tumulara de la Sarateni. — Bucureşti, 1996.
- Lillie M., Budd C., Potekhina I., Hedges R. The Radiocarbon Reservoir Effect: New Evidence From the Cemeteries of the Middle and Lower Dnieper Basin, Ukraine // Journal of Archaeological Science. — 2009. — **36**. — P. 256—264.
- Nikolova A. V., Kaiser E. Die absolute Chronologie der Jamnaja-Kultur im nördlichen Schwarzmeergebiet auf der Grundlage erster dendrochronologischer Daten // EA. — 2009. — **12**. — S. 209—240.
- Rassamakin Yu. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500—2300 BC // Levine M., Rassamakin Yu., Kislenco A. & N. Tatarintseva. Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe. — Cambridge, 1999. — P. 59—182.
- Rassamakin Ju. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. v. Chr.). — Mainz am Rhein, 2004. — Teil I: Text; Teil II: Katalog.
- Rassamakin Yu. Excavation of Unique Eneolithic Cemetery with Ritual Stone Constructions on the Island Khortytsia in the Dnipro Rapid Area (Ukraine) // TEA. — 2010. — **33**. — S. 13—14 (www.e-a-a.org/TEA33.pdf).
- Rassamakin Ju. Ja. Zur absoluten Chronologie des Äneolithikums in den Steppen des Schwarzmeergebietes anhand neuer C¹⁴-Daten // Sava E., Govedarica B., Hänsel B. (hrsg.). Der Schwarzenmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000—500 v. Chr.). — Leidorf, 2011. — Band 2: Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen. — S. 80—100.
- Rassamakin Yu. Absolute Chronology of Ukrainian Tripolian Settlements // Menotti F., Korvin-Piotrovskiy A. G. (eds.). The Tripolye Culture Giant-settlements in Ukraine: Formation, Development and Decline. — Oxford, 2012. — P. 19—69.
- Rassamakin Yu., Menotti F. Chronological Development of Tripolye Culture Giant-Settlement of Taliianki (Ukraine): C¹⁴ Dating vs. Pottery Typology // Radiocarbon. — 2011. — Vol. 53. — № 4. — P. 645—657.
- Rassamakin Yu., Nikolova A. Carpathian Imports and Imitations in Context of the Eneolithic and Early Bronze Age of the Black Sea Steppe Area // Biehl P., Rassamakin Yu. (eds.). Import and Imitation in Archaeology. — Langenweißbach, 2008. — S. 51—87 (Schriften des ZAKS. — **11**).

- Shishlina N.I., Zazovskaya E.P., Plicht van der J., Hedges R.E.M., Sevastyanov V.S., Chichagova O.A.* Paleoeology, Subsistence and C¹⁴ Chronology of the Eurasian Caspian Steppe Bronze Age // *Radiocarbon*. — 2009. — № 2. — P. 481—499.
- Telegin D.Ja., Kovaliukh N.N., Potekhina I.D., Lillie M.* Chronology of Mariupol Type Cemeteries and Subdivision of the Neolithic-Copper Age into Periods for Ukraine // *Radiocarbon and Chronology*. — 2000. — № 1. — P. 59—74.
- Tkachuk T.* Malice Ceramic «Imports» in the Context of Tripolye and Steppe Cultures // *Kozłowski J.K., Raczky P. (eds.)*. The Lengyel, Polgár and Related Cultures in the Middle/Late Neolithic in the Central Europe. — Kraków, 2007. — P. 249—258.
- Videiko M.Y.* Radiocarbon Dating Chronology of the Late Tripolye Culture // *BPS*. — 1999. — 7. — P. 34—71.
- Videiko M.Y., Petrenko V.H.* Radiocarbon Chronology of Complexes of the Eneolithic—Early Bronze Age in the Northern Pontic Region, a Preliminary Report // *BPS*. — 2003. — 12. — P. 113—120.

Надійшла 19.03.2013

Ю.Я. Рассмакин

ПОГРЕБЕНИЯ КВИТЯНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В КОНТЕКСТЕ АБСОЛЮТНОЙ ХРОНОЛОГИИ

В первой части статьи автор публикует и анализирует серию из 9 дат ¹⁴C, известных до настоящего времени для подкурганых «вытянутых» погребений степной зоны от Нижнего Дона до Дуная, из которых одна дата (Каменка-Днепровская) публикуется впервые. Особое внимание уделено вопросам проверки корректности дат, включая возможное влияние на их достоверность резервуарного эффекта, что может привести к их удревнению, поскольку большинство дат получены с образцов костей человека. Но, к сожалению, данные об изотопах δ¹³C и δ¹⁵N были получены только для даты из Каменки-Днепровской, которые свидетельствуют о возможном влиянии на нее резервуарного эффекта. Поэтому для проверки дат автор использует несколько археологических методов.

Первый метод — анализ размещения того или иного датированного «вытянутого» погребения в хорошо стратифицированных курганах, когда его позиция надежно определена по отношению к более раннему и более позднему погребениям, тем более, если они также датированы методом ¹⁴C. В этом контексте автор анализирует ситуации в кургане Тарасова Могила у г. Орехов и в кургане 1 из группы Вертолетное поле у г. Ростов-на-Дону, хотя они и не являются «идеальной» моделью.

Второй метод — наличие в погребениях таких категорий инвентаря, которые имеют четко определенную датировку в рамках относительной хронологии, в частности, периодизации трипольской культуры, и сравнение с абсолютной хронологией этапов развития последней. Наиболее ярким примером является каменное навершие кичкасского типа (вариант 1 — «молоток», по автору) из погребения 2 кургана 14 у г. Каменка-Днепровская в сопровождении спиральных пронизей, изготовленных из мишьяковистой бронзы (по данным Н.В. Рындиной). Относительная хронология навершия хорошо укладывается в рамках этапа Триполья C/2, так как аналогии ему хорошо известны в погребениях софиевского локального варианта Среднего Поднепровья, а также в некоторых погребениях бассейна Южного Буга. Этот вывод подтверждается пронизьями, химический состав которых по выводу Н.В. Рындиной близок усатовским бронзам. Но существует проблема соотношения более молодых радиоуглеродных дат софиевских могильников и более ранней даты из Каменки-Днепровской.

В целом анализируемые даты ¹⁴C для подкурганых вытянутых погребений подтверждают наличие двух этапов развития этой погребальной традиции, соответствующих по трипольской периодизации этапам B/2—C/1, C/1—C/2.

В следующей части статьи рассматривается распределение дат в контексте территориального распространения и концентрации вытянутых погребений, исходя из принципа наличия ядра распространения, ближней и дальней периферии. Закономерно, что наиболее ранние даты представлены в зоне ядра. Весьма спорными являются две наиболее поздние даты в зоне дальней периферии Буго-Днестровского междуречья (Александровка и Вапнярка), которые находятся уже в пределах дат ямной культуры эпохи ранней бронзы, что не соответствует археологическим данным. В связи с этим автор анализирует ситуацию с характеристикой вытянутых погребений Днестро-Дунайского региона, часть из которых относят уже к эпохе ранней бронзы. Кроме того, некоторые исследователи, в частности И.В. Манзура, пытаются выделить эти погребения в отдельную локальную группу, которая имела местное происхождение. Но автор, анализируя имеющиеся данные, не видит местных истоков данного обряда, с одной стороны, с другой — показывает несостоятельность наличия вытянутых погребений в ямной культуре.

В последней части статьи рассматривается вопрос о возможности выделения вытянутых погребений эпохи раннего энеолита, которые могли бы заполнить лауну между могильниками мариупольского типа эпохи неолита и появлением подкурганых вытянутых погребений. Рассматривается вопрос — имеем ли мы системные доказательства для высказанной в литературе гипотезе эволюции от грунтовых коллективных могильников с вытянутыми погребениями к грунтовым индивидуальным, а затем — к подкурганым. Проанализировав известные памятники (о. Сурской, Капуловка, Александрия и др.), сделан вывод, что надежные данные для решения этой проблемы отсутствуют, и весьма большая хронологическая лакуна между коллективными могильниками и появлением курганов с вытянутыми погребениями, определяемая имеющимися датами ¹⁴C, остается незаполненной.

The author publishes a series of nine ^{14}C dates known for the barrow «stretched» burials of the Steppe zone from the Don to the Danube Rivers area. A special attention is paid to the check of dates correctness, including a possible influence of reservoir effect upon their validity which can cause their dating older though most of dates are obtained from the human bones samples. However, data on isotopes $\delta^{13}\text{C}$ and $\delta^{15}\text{N}$ were obtained only for the date from Kamianka-Dnistrovska and they evidence for the possible reservoir influence. Therefore, several archaeological methods are used for dates checking.

The first method is an analysis of dated «stretched» burial in well stratified barrows and its locating regarding to the earlier and later burials, in particular if they are also dated by ^{14}C method: Tarasova Mohyla barrow near Orikhiv and barrow 1 of Vertoletne field group near Rostov-on-Don, while they are not an «ideal» model.

The second method considers presence in the burials the inventory categories having clearly determined dating within the relative chronology, for instance in Trypillya culture division into periods and having comparison with the absolute chronology of this culture's stages of development. The most striking example is a stone poletop Kichkas type (variant 1 – «hammer», by the author) from the burial 2 barrow 14 near Kamianka-Dniprovska with spiral beads made of arsenical bronze. Relative chronology of the poletop is well fitted into the frames of Trypillya C/2 stage, as soon as its analogies are known from the burials of Sofiyivka local variant of the Dnipro River middle region, as well as from several burials in the Southern Buh River basin. This conclusion is confirmed by the beads which chemical mixture is close to Usatove bronzes. However, there is a problem of correlation of younger ^{14}C dates of Sofiyivka burials and earlier date from Kamianka Dniprovska.

As a whole, radiocarbon dates for the barrow «stretched» burials confirm the existence of two stages of this burial tradition development, which correspond to the stages B/2-C\1-C/1 and C/2 in the Trypillya division into periods.

Further discussed is the distribution of the dates in context of «stretched» burials territorial expansion and concentration based on the existence of expansion «core», close and far periphery. It is natural that the earliest dates are presented at the «core» area. Quite disputable are two latest dates at the area of far periphery between the Buh and Dnister Rivers (Oleksandrivka and Vapniarka) which are located already within the dates of Yamna culture of the Early Bronze Age; this fact does not correspond to the archaeological data. Because of that the author analyses the situation in the Dnister and Danube Rivers region with the «stretched» burials description, part of which are referred to the Early Bronze epoch already. Besides, some researchers, in particular I.V. Manzura, try to separate these burials into an individual local group of local origin. Analyzing the data available the author does not see the local routs of this custom, on the one hand, and on the other, shows the unfoundedness of stretched burials usage in Yamna culture.

In the last part the author considers the issue of possibility to define the Early Copper Age «stretched» burials which could fill the gap between the Bronze Age Mariupol type burial grounds and the appearance of barrow «stretched» burials. Analyzing this issue it is not known whether there are weighty proofs for the hypothesis of evolution from the ground collective burials with stretched bodies to the ground individual graves, later made under the barrows. The author analyses the known sites (Surskoi Island, Kapulivka, Oleksandriya, etc.) and comes to the conclusion that there are no reliable data for solving this problem and quite large chronological gap between the collective burial grounds and appearance of barrows with «stretched» burials determined by radiocarbon dates remain unfilled.

О.В. Шелехань

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУ ПЕРЕХРЕСТЯ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Проаналізовано гіпотезу, згідно з якою праобразом своєрідної форми мечів і кинджалів ранньоскіфського часу були чоловічі геніталії.

К л ю ч о в і с л о в а: скіфи, меч, кинджал, фалічна символіка, типологія, антропоморфна скульптура.

Уже понад 20 років побуває думка, що добре знана форма скіфського меча копіює чоловічі статеві органи. Найбільш послідовно та повно її обстоює А.Ю. Алексеев, який спирається на

такі засади: 1) на антропоморфних стелах кинджали зображені поряд зі статевими органами, що свідчить про їхній зв'язок; 2) атрибутом скіфського Ареса є давній меч, а, отже, з огляду на хтонічну сутність цього божества, він може бути символом плодючості; 3) форма спе-

© О.В. ШЕЛЕХАНЬ, 2013